

ELS CARDONA I LES LLETRES

DISCURSO LEÍDO EL DÍA 7 DE ABRIL DE 1957

EN LA RECEPCIÓN PÚBLICA DE

D. JORGE RUBIÓ Y BALAGUER

EN LA

REAL ACADEMIA DE BUENAS LETRAS
DE BARCELONA

CONTESTACIÓN DEL ACADÉMICO NUMERARIO

D. AGUSTÍN DURÁN SANPERE

BARCELONA

1957

ELS CARDONA I LES LLETRES

ELS CARDONA I LES LLETRES

DISCURSO LEÍDO EL DÍA 7 DE ABRIL DE 1957

EN LA RECEPCIÓN PÚBLICA DE

D. JORGE RUBIÓ Y BALAGUER

EN LA

REAL ACADEMIA DE BUENAS LETRAS
DE BARCELONA

CONTESTACIÓN DEL ACADÉMICO NUMERARIO

D. AGUSTÍN DURÁN SANPERE

BARCELONA

1957

Senyor President,
Senyors Acadèmics,

És tan gran la gentilesa d'intenció i de gest que heveu volgut posar en tornar-me a obrir les portes de l'Acadèmia, que hi entro amb tanta emoció con tímidesa. Sento damunt meu el pes d'un deute molt gran que fa anys que tinc contret. Amb delicadesa senyorívola heveu trobat la manera de rebaixar-ne la quantia, però prou que la porto anotada en la consciència. També hi lleigeixo l'índex de la meva pobresa per a pagar-lo. Ja he arribat a un punt de la vida que hom no pot girar lletres en promeses ni esperances, sinó que cal respondre amb allò que som. I de vegades un ja no és. Només ha sigut.

Giro els ulls al meu entorn. Cap dels qui l'any 1922 m'allargaren la mà per a cridar-me a ésser un dels vostres, ja no és entre nosaltres. Mestres meus molts d'ells, ja no poden seure en els setials que portaren llur nom. Però tots sentim l'estímul d'aquelles veus tan conegudes i fem acatament al prestigi que elles ens porten.

Per obra dels que ja són morts aquesta Acadèmia és viva. Des del primer dia els qui la constituïren hi aportaren la fe de les seves illusions d'homes d'estudi. Amb elles superaren el breu marge de l'existència de cada u i s'incorporaren a una vida més alta per a la nostra cultura. Aquesta reflexió tempera la tristesa de pensar en'els morts de la nostra companyia. I a la vegada em fa sentir més vivament l'honor de formar-ne part.

L'Acadèmia i la Renaixença

L'Acadèmia ha tingut una significació decisiva en la Renaixença catalana. Havia estat fundada per treballar en la història de

Catalunya i fou en aquesta direcció que el Marquès de Llió va orientar-la, però en el segle XVIIIe aspirà a tenir eficàcia en el camp de les lletres. D'on li venia aquell interès per una llengua que ja no tenia vida literària pública? L'any 1786 fou manat que es donés en castellà l'ensenyament a les escoles i l'any següent el bisbe de Barcelona Josep Climent demanava a l'Acadèmia que emprengués la formació d'un diccionari català-castellà. El motiu de la iniciativa era d'ordre eminentment pràctic: facilitar als mestres el compliment d'aquella disposició; però l'Acadèmia li donà tot seguit més ampla volada i projectà un despull de textos antics, plantejà qüestions ortogràfiques i gramaticals i la necessitat de fer el catàleg dels vells escriptors. Vega i Sentmenat posà en commoció els seus companys comunicant l'existència a París de la *Bíblia* catalana i acudir a Godoy per obtenir-ne informació. En 1792 s'havia proposat la traducció de la *Crònica* de Muntaner (1). Es a dir, a les acaballes del XVIIIe l'Acadèmia s'havia plantejat la resolució dels problemes gramaticals, lexicogràfics i de bibliografia i publicació de textos que després del romanticisme tornaren a ésser enfocats com si el tenir-ne consciència fos obra de la Renaixença. Ja amb anterioritat Galiana i Carles Ros ho havien fet a València. L'ocupació francesa va interrompre l'evolució del moviment restaurador. Va reflorir sota la constel·lació romàntica, la qual sembla donar-li llum i justificar-lo davant la història. Probablement hauria fet igualment el seu camí sota el signe d'aquell neo-classicisme que guià les primeres passes d'En Capmany, de la vella Junta de Comerç i de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.

La seva contribució essencial a acollir i a coordinar totes les llavors disperses en l'ambient del nostre segle XVIIIe, potser no ha estat prou tinguda en compte pels historiadors de la Renaixença. Sens dubte el clima del romanticisme li donà la fesomia que avui ens és familiar i que més sembla que li havia d'escaure, però les línies del pensament dels patriarques d'aquell moviment venien orientades per la cultura del set-cents. Quant més siguin ampliat els estudis que el nostre P. Casanoves va iniciar, amb tanta de clari-vidència, sobre la cultura catalana del segle divuitè, més clara hi apareixerà ancorada la febre renovadora del dinovè en allò que tingué de més coherent i durador. El romanticisme es desentrotllà en el

(1) L'estudi de J. MIRET I SANS, *Dos siglos de vida académica* (Bol. Acad. Buenas Letras, IX), dóna moltes informacions tretes de les seves actes sobre l'activitat cultural de la nostra institució en el segle XVIII.

món de la sensibilitat, tan canviable en sos fenòmens. Però no el podem interpretar rectament si l'arrabassem del terreny setcentista on aquella sensibilitat fou educada.

És cert que l'Acadèmia de Bones Lletres en el segle XVIIIè no arribà a poder mesurar-se ni de lluny, en l'ordre intel·lectual, amb el fort nucli que Finestres cohesionà al seu entorn des de la seva càtedra de Cervera. Ni era aquesta la seva missió ni ho hauria tampoc permès el decorativisme inseparable de molts aspectes de la vida acadèmica. La seva eficàcia la trobà en un camp més modest, més sensible a les contingències del gust de cada dia i que per això mateix sabé recollir tot d'iniciatives que sense la protecció acadèmica no haurien passat d'ésser allò que qualifiquem de *pensades*. Josep Finestres, que ja en 1755 ironitzava amb desconfiança sobre l'anunci de la publicació del tractat del Marquès de Llió (2), l'any 1769 escriu a Mayans poc esperançat de que l'Acadèmia dugués a terme el projecte de diccionari del català: «por la mucha dificultad y trabajo... y por su corta habilidad.» Tals reaccions no ens han de sorprendre. Representen l'actitud exigent dels homes en plena possessió dels mètodes i de la preparació científica davant de la impaciència dels improvisadors que volen obrir camins i s'apressen a endinsar-s'hi, empesos per l'ansia de posar remei a les insuficiències d'una tasca de recobriment espiritual. La joventut empenyia estimuladora, mentre la parsimoniosa experiència s'encastellava fent d'observadora, com diríem avui. La composició de les dues forces és la que dóna la línia de l'èxit i la que n'assegurà tant a l'acció desvetlladora de l'Acadèmia. Allò que no féu, va endegar-ho perquè els altres ho fessin.

Els qui avui venim a incorporar-nos a les seves tasques en els temps que ens ha tocat de viure, sentim la impressió recomfortadora de trepitjar terra tradicional i regida pel seny. I a la vegada orejada per aires sempre renovellats i actuals. La seva llarga vida és un entrecreuament de forces juvenívoles o de maduresa experimentada. Unes i altres hi han anat lliurant el millor que tenien, creant una existència que ha triomfat, damunt de la contingència de les generacions i fins de les institucions, en una esfera on les esperances no senten l'angúnia de la passa del temps. Els que vénen continuen l'obra dels que se'n van, sempre, però, agermanats per un ideal per la realització del qual hem de vetllar nosaltres.

(2) «Multa et preclara minatur... quiera Dios que no salga algún *ridiculus mus*» (CASANOVAS, *Josep Finestres*, Barcelona, 1932: p. 169).

El certamen de 1842

El nom de l'Acadèmia el veig íntimament lligat amb moltes il·lusions generoses dels meus passats. Era el 2 de juliol de 1842 que Joaquim Rubió i Ors rebia el nomenament de soci honorari i veia premiat el *Roudor del Llobregat* en el certamen convocat l'any anterior. En aquella Barcelona que anava a sentir en son cos la fúria de les bombes d'Espartero, la nostra Acadèmia tancava els ulls i les orelles a les estridències dels carrers i escenificava la imitació ingènua, d'estampa romàntica, d'unes festes floralsques de novella a la manera de les d'En Cortada. El poeta premiat rebia una «gorra con la violeta de oro que colocó un instante en su cabeza...» Piferrer, càustic sempre, feia broma del *certamen programático-cortádico-académico*, però avui, a distància, prou que sabem valorar la idea inspiradora que havia de salvar el record d'aquella festa. El secretari de l'Acadèmia Muns i Serinyà, en la seva memòria, en revelava la intenció amb clarividència de sonàmbul, sense tenir-ne potser prou consciència. De vegades el vent de la història sembla que forci la mà dels qui es pensen ésser-ne només cronistes.

El certamen de l'Acadèmia on Rubió i Ors fou coronat, marca una data en la Renaixença. També la marca en certa manera en la nostra vida cultural, sovint per dissort poc sincronitzada i en retard respecte del món de la literatura europea. El romanticisme espanyol dóna el to a la introducció del *Roudor*; hi sentim ben clara la imitació de la de Zorrilla als *Cantos del Trovador*. Aquell mateix any (1842) Théodore de Banville publicava les seves *Cariatides*, ja parnassianes, i fou el de la mort d'Espronceda i el del naixement de Mallarmé. També la cronologia té coincidències simbòliques. En realitat els temps de la febre romàntica ja havien passat a la nostra península mateix. Catalunya seguiria encara els camins de la poesia de tema històric que Rubió i Ors havia començat a fressar en el *Gayter*, però nodrint-se cada dia més de la saba de la cançó popular. En ella la poesia renaixent trobaria nova vida.

Rubió i Lluch i l'Acadèmia

Quan m'adreço avui a vosaltres, mestres de l'Acadèmia, no puc apartar del meu cor el record de la primera vegada que el nom del meu llinatge fou proclamat en aquestes aules. I amb ell s'uneix amb tendresa especial la memòria del meu venerat Pare. El 30 de maig de 1881 fou nomenat soci honorari de la institució i el dia 11

de març de 1886 acadèmic de número. La seva recepció fou celebrada l'11 de juny de 1888. El 23 d'octubre de 1925, quan ja comptava amb trenta-set anys de vida acadèmica efectiva, l'Acadèmia va elegir-lo son president honorari, càrrec que també havia ostentat el seu pare Rubió i Ors. Feia quasi quaranta-nou anys que havia estat solemniament rebut en aquesta casa, quan el 8 de juny de 1937 moria suaument en la pau del Senyor en un tràgic ambient de guerra i de persecució.

Per la delicadesa vostra, vinc a ocupar el lloc que el meu Pare deixà vacant i podré lluir en el meu pit la medalla que ell portà en vida. Jo no voldria gens que les meves paraules prenguessin el to de retòriques ponderacions i em costa molt de saber-les triar amb justesa perquè elles responguin al meu sentiment. En l'ordre natural prou que tots sabem la distància que va del fill al pare i del deixeble al mestre. I jo, per respecte innat i per examen de consciència, la tinc ben mesurada. Fóra presumpció que jo vingués ara a fer l'elogi reglamentari del meu predecessor. Fóra sobretot irreverència, perquè tot elogi involucra un judici, una valoració crítica de mèrits i qualitats, i a mi, fill i deixeble alhora, no m'escauria de fer-la. I tanmateix no em sé estar d'invocar en aquest discurs l'ombra del meu Pare, perquè ell, que estimà sempre tant l'Acadèmia, m'acompanyi i guiï en les meves primeres passes en entrar-hi, amb la llum del seu exemple.

Rubió i Lluch deixà en les publicacions de l'Acadèmia el primer testimoni de les recerques a les quals fou fidel tota la vida: els estudis sobre la Grècia catalana i sobre la nostra literatura. En el volum quart de les *Memorias* aparegueren les seves primeres monografies sobre l'Expedició a Orient i el Ducat català d'Atenes. En el *Diplomatari de l'Orient Català* publicat pòstum en 1947, explica en el pròleg de quina manera sentí la vocació d'ésser-ne l'historiador. La paraula vocació no és exagerada. L'any 1879 en va rebre la fiblada inquietadora i més de cinquanta anys després dictava les últimes paraules de la introducció a la gran col·lecció diplomàtica iniciada en la memòria *Los Navarros en Grecia* publicada per l'Acadèmia en 1887. Va ésser en aquesta casa on el meu Pare no sols es donà a conèixer com historiador, sinó on va encunyar un concepte nou, i que havia d'internacionalitzar-se, sobre la nostra història medieval: la *Grècia catalana*. Igualment fou per a una publicació acadèmica, el seu discurs d'entrada l'any 1888, que construï aquell estudi sobre el renaixement clàssic en la literatura catalana que, mort En Milà

i Fontanals, el consagrà com mestre d'ella, molt abans d'exercir-ne l'ensenyament en la seva fecunda càtedra dels *Estudis Universitaris*. Era un tema que va apassionar-lo des de la primera juvenesa, per influència de Menéndez i Pelayo. I també hi va ésser fidel tota la vida. La nostra Acadèmia li confià la publicació del *Curial*, aparegut l'any 1901, novella cavalleresca que encaixava dins del marc d'aquell moviment literari tal com va manifestar-se a Catalunya en el seus inicis, condicionat encara per temes medievals, però ja orientat vers un altre món de motivacions i per tant també de conseqüències. Quan l'any 1919 publicà Rubió i Lluch el seu important assaig sobre *Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català*, no li va caldre d'alterar les línies generals que havia marcat en son discurs d'ingrés a l'Acadèmia. El que féu era ampliar-ne l'abast, incorporar-hi els resultats de les noves recerques i descobriments de textos, i aprofundir la significació cultural del rei Joan I, la importància de la qual havia assenyalat a la llum del *Somni* de Bernat Metge. Per primera vegada fou valorada críticament aquesta obra en el discurs a l'Acadèmia escrit quaranta anys abans.

No descobreixo certament cap novetat recordant aquests fets. Però no sabeu, Senyors Acadèmics, quin goig tinc en poder proclamar avui l'íntim lligam que existeix entre les activitats a les quals Rubió i Lluch consagrà la seva vida, i l'escalf estimulador que trobà en l'Acadèmia de Bones Lletres, quan ella era l'única entitat que coordinava a Barcelona els estudis del nostre passat literari i històric. En les seves converses, sobretot quan en els seus darrers anys li agradava al meu Pare de recordar el camí fet, evocava els diversos escenaris on la vida l'havia portat a actuar. Mai no els veia en incomunicació esquerpa o isoladora. Un mateix esperit els animava i a través de cada institució, la Universitat, l'Acadèmia o l'Institut d'Estudis Catalans, trobava la millor regla de la seva eficàcia, d'acord amb la llei del temps i l'estratègia que ella imposava.

Rubió i Lluch i el seu concepte de la cultura catalana

Jo crec que la seva traça de saber destriar clarament allò que és essencial i permanent sota de les formes contingents amb les quals la història ho afaïsona, explica l'èxit que el meu Pare assolí com a mestre. Ben a despit de las limitacions i interrupcions que li imposaren els afanys de la vida i les inquietuds que sentia per la feblesa del seus ulls. Sempre sentí l'ànsia d'incorporar les noves gene-

racions als ideals que illuminaven la seva febrosa curiositat per la recerca, i la sentí en forma generosa i molt comprensiva de les actituds que cada clima històric condiciona. Sempre es proposà sumar i coordinar esforços i iniciatives, amb indiferència per les que ell anomenava *qüestions prèvies*, però ple de confiança en la vitalitat de les idees mares. Semblava impacient, però mai no s'encastellava en la defensa de criteris personals. No hi posava amor propi. Els seus deixebles prou li havíem sentia a dir que era aquest el menys interessant de tots els amors. El que hi posava era neguit davant del perill de veure trencada la solidaritat de les promocions que, en camps diversos, treballaven per a la salvació de les valors essencials. Per això en l'escola de Rubió i Lluch hi formaren noms de significació tan diversa en la projecció de llur respectiva personalitat. I mai no s'hi sentien coaccionats. No fou pas home de conviccions febles en qüestions religioses o polítiques, però s'esforçava en respectar les dels altres, i sobretot sentia l'obligació de no imposar criteris concebuts *a posteriori* per a l'explicació dels fets de la història i de la cultura. La *historica veritas* tenia per a ell una categoria a la qual tothom havia de fer acatament i que avui, per desgràcia, sembla de vegades anacrònica. Per tal de descobrir-la, no s'utillava amb una panòpia de principis tal vegada coaccionadors de la interpretació del fets, sinó amb el foc d'una passió illuminadora. No hi ha històries imparcials, és cert. Però la deformació inevitable quan és filla del sentiment instintiu, no fossilitza sinó que vivifica. Sobretot quan la passió és brollada d'un ideal, no d'un rancor.

Aquesta voluntat de comprensió de totes les manifestacions que es fan visibles en la vida dels pobles, anà enfortint-se en el temperament del meu Pare a mida que la passa del anys madurava més i més la seva concepció del món. I per això trobà tant de goig en la investigació dels problemes de la història de la cultura. S'hi formà com un autodidacte, partint dels fets i no de les teories. Sovint quan les estudiava se sentia un poc descoratjat de llur eficàcia. Li semblaven arbitràries. Però ambicionà d'aplegar els materials per a la història de la cultura nostra amb una amplitud no assajada abans d'ell a Catalunya i sense sortir-se de l'exhibició de les dades obtingudes i de llur coordinació en el terreny pragmàtic. Els *Documents per a la història de la cultura catalana mig-eval* foren la seva gran contribució. Obriren un camí, eixamplaren l'horitzó de les recerques arxivístiques i destacaren més la valoració del factor humà i individual en els estudis del nostre passat. Els qui tinguérem la fortuna

d'ésser sos deixebles més acostats en els anys que treballava en l'elaboració d'aquell gran recull, sabem prou bé la transcendència que va tenir. Cada vegada més anà accentuant el seu interès per abastar totes les manifestacions de la nostra cultura. L'estudi estricte de la literatura en català el considerava com un aspecte només, encara que fos l'essencial, del conjunt de la història literària de Catalunya. I estudiant-la així, ens ensenyava a valorar-ne més fecundament els ambients que expliquen les seves etapes i en matisen les mutacions. I la veiem enriquida, no sols de personalitats, les quals ja no se'ns presenten fragmentades, sinó de zones de contacte amplificadores de les influències actives i passives que en perfilen el relleu.

En els darrers anys de la seva vida Rubió i Lluch treballà molt intensament en l'estudi del romanticisme a Catalunya. L'hi havia dut un cert atavisme. L'enfortia la veneració filial que guardà sempre pel seu pare, el *Gayter del Llobregat* i pel seu mestre Milà i Fontanals. També donà a l'Acadèmia les primícies d'aquests estudis en el discurs de contestació a Jordán de Urries l'any 1912. Sis anys després, en el discurs que llegí a la Universitat en ocasió del centenari d'En Milà i Fontanals, presentà molt més enriquit i ampliat el cercle de les recerques sobre el tema del romanticisme, tan lligat a la història de la Renaixença. Però entre els seus papers deixà gran quantitat de materials fills d'escorcolls, fets directament en els llibres i periòdics del temps, que demostren amb quanta d'illusió havia acaronat la idea de fer la història d'aquell període de la nostra cultura. Era una època en la qual només era possible de copsar l'íntim sentit que la dirigia cap a una reintegració cada vegada més conscient de la veu de la terra, estudiant-la en funció del criteri de la que Rubió i Lluch batejava d'història literària. És a dir: mobilitzant totes les dades fornides per la història de la cultura, tant en la producció castellana com en la que tot just anava apuntant en llengua catalana. Igual demostració del mateix mètode la va fer l'any 1913 en el discurs de contestació al seu lleial amic Parpal i Marqués quan ingressà a l'Acadèmia. Tracta de l'escola històrica catalana; copiant paraules seves: «de la historia informada únicamente por el espíritu catalán y producida por nuestros escritores en distintas formas y aun en diversas lenguas».

He tingut interès en remarcar l'ampli sentit que donà Rubió i Lluch al seu concepte de la història de la nostra cultura, quan va establir-lo, como és lògic, no solament damunt d'una individualització lingüística, sinó anant a cercar els motius determinants de la

seva diferenciació en el fet d'ésser informada per *l'esperit català*. Em fa la impressió que ha d'ésser en aquesta direcció que avui hem d'orientar, amb més compte que mai, la línia del nostres interrogants a la llei del passat i als secrets del pervindre. Hem de fer-ho sense deixar-nos enlluernar per l'eficàcia de postulats que, en el cas més favorable, només arriben a donar una apariència d'acord perfecte a las veus dels segles. Aquestes veus cal acceptar-les tal com sonen i no foragitar del concert les que semblen desafinades. La vida hem de prendre-la tal como és. No ens enganyem cercant de donar una imatge retocada i afavorida d'allò que el venerat Torras i Bages qualificà de *tradició catalana*.

La tradició cultural

Hi ha una tradició que es manifesta en el camp del pensament i de la conducta i també en l'encadenament de les escoles literàries. Dins de cada forma de cultura trobem un nucli característic que la regula amb el seu pes i la lliga a unes idees mares que li donen nom en la història. Però cada manifestació cultural, si la contemplem a distància i des d'un altre observatori, la veiem enquadrada en un més ample marc. Les línies que semblaven delimitar-la, s'eixamplen i acaben per diluir-se en una unitat major en la qual pobles i llenguatges convergeixen per a crear unes més grans configuracions històriques. Vista així, la tradició cultural no negligeix cap peculiaritat pel sol fet de semblar sobreposada. Si són autèntiques, totes tenen un lloc essencial en el conjunt.

Aquesta tradició podem rastrejar-la en un ordre que en podríem dir anecdòtic i extern. Per exemple, estudiant l'acció de les forces socials al servei de la vida de la cultura. Conscientment o no, obeeïen les lleis de la tradició de la terra quan posaven llurs recursos perquè servissin de suport a qualsevol manifestació intel·lectual, cohesionant-les i fent-les de vegades econòmicament viables. No em refereixo a l'Església. La protecció a la cultura era consubstancial a la seva missió i el parlar-ne específicament seria en certa manera redundància. Altra cosa és destacar la intervenció del reis o de les institucions de govern o de l'alta noblesa en relació amb la vida de la intel·ligència. De vegades esdevenen el nucli de condensació de tot un moviment cultural el qual reflexa en certa manera les iniciatives i orientacions del centre a l'entorn del qual gravita. I el panorama que divisem, no degenera en un mosaic d'escenes juxtaposades,

si l'esguardem al llarg d'unes generacions lligades només pel prestigi d'un nom familiar. La cadena dels fets literaris mai no es trenca, encara que relligui fets heterogenis. Volta engranada a un eix i no es desvia.

Canvia la indumentària, es transforma la intenció del homes que cerquen acolliment sota l'escut de la nissaga, però un denominador comú els agermana, exteriorment almenys. Per quin impuls? Vanitat, esperit de mecenatge, autèntica emoció o respecte davant de l'obra d'art o de ciència per un costat? Falagueria, adhesió personal, posició subordinada per l'altre? Mai no són clarament destriables els mòbils de la vida de l'esperit. Resignem-nos a veure'ns confinats en el camp existencial i deixem als metafísics l'esbrinament de les essències. Provem només de fer història intuïtiva i acontentem-nos evocant-ne els protagonistes, ja que no podem entrar en el secret de les causes i de la motivació profunda dels seus actes.

ELS CARDONA I LES LLETRES

Un exemple voldria portar, Senyors acadèmics, a la consideració vostra, per tal de donar un poc de consistència al símbol de la força de la tradició en la nostra cultura. I l'exemple triat va ésser-me suggerit ja fa anys per un mestre al qual la mort privà d'omplir el mateix lloc per al qual vosaltres el designàreu i que ara, sense prous mereixements, vinc a ocupar. Em refereixo al Sr. Jaume Massó Torrents, home modest sense segones intencions, aciençat i sòlid en el coneixement de les nostres lletres, artista en l'art de la prosa, lleial en l'amistat, que éssent un mestre volgué sempre considerar-se com un deixeble. Tots sabeu quantes pedres fonamentals posà a la construcció de la nostra història literària. Els qui fórem sos deixebles directes, no solament en les memorables lliçons que donà als *Estudis Universitaris* sobre l'antiga poesia catalana, sinó també, com jo, dia per dia, a la *Biblioteca de Catalunya*, en convivència de treball cordial i fecundíssima, sabem també com era franca la seva orientació i dolça la seva amistat. Sovint ens parlava de l'interès que podria tenir un estudi sobre la relació de la noble casa dels Cardona amb les lletres. Sense pretendre de fer ara allò que ell morí sense poder realitzar, gosaré d'aplegar ací breument alguns dels punts més suggestius del tema. Valgui sinó com homenatge a la memòria d'un home al qual dec tant d'agraïment (3).

Els Cardona són esmentats en la nostra història literària des del segle XIIe. Hom podria dibuixar un seguit de vinyetes illustratives dels seus diversos períodes damunt de l'arbre genealògic de la dinastia. Cada una amb l'estil de cada temps anirien desfilant

(3) Per a la genealogia dels Cardona m'he valgut principalment del llibre de B. J. LLOBET, *Genealogia de la nobilíssima casa de Cardona* (Barcelona, 1665) i de la *Historia de Cardona* per J. BALLARÓ i J. SERRA i VILARÓ (Barcelona, 1906). Per a la branca valenciana dels Cardona, m'ha servit l'article del BARÓN DE SAN PETRILLO, *La Casa del Almirante y los Cardona valencianos* (*Bol. de la Soc. Española de Excursiones*, XLVII, 1943; p. 61 i ss.).

des dels segles romànics fins als del barroc, i totes les èpoques de la nostra cultura hi serien representades. Unes vegades només hi veuríem el record de fets de guerra o de venjança en els quals, actors o víctimes, gent del llinatge hi intervenia. D'altres en canvi hi ressaltarien, como en una medalla commemorativa, els mecenatges, les ostentacions de la riquesa i del poder o les nobles testes dels Cardona que estimaren els bons llibres i que eren amics de la poesia.

Trobadors y cronistes

Els trobadors catalans en parlen unes vegades amb odi, d'altres amb agraïment.

Guillem de Berguedà és el poeta de les invectives fibladores. La vida feudal del seu temps la intuïm en els seus versos despullada de l'enfarfec jurídic que ens explicaria els antagonismes que la consumeixen. Només hi resta la nota personal d'odis, gelosies i rancúnies que hi havia al dessota. El vescomte Ramon Folch, casat amb Isabel filla del comte Armengol IX d'Urgell, fou enemic del trobador de la família dels comtes de Berguedà i, segons la seva biografia, aquest *ausis-lo malament* i, en efecte, l'òbit diu que fou *interfectus in Colltort* l'any 1175. Tres vegades l'esmenta en els seus serventesos: és el *vescom mal après*, és a dir mal ensenyat, d'un d'ells.

En Ramon Vidal de Besalú, que ni per la naixença ni pel talent no podia fruir de la independència orgullosa del poeta de Berguedà, és la nota afalagadora dels poderosos la que fa ressonar en els seus poemes. En el que adreça a un joglaret que cercà son consell en la plaça mateixa de la vila de Besalú, li fa una pintura idealitzada dels bons temps en què la poesia era rebuda i estimada a les corts dels nobles barons. Entre elles hi esmenta (*Abrils*, v. 801) *En Guillem lo ric*, el vescomte de Cardona mort l'any 1225, nét precisament del que fou assassinat per instigació d'En Guillem de Berguedà. I si saltem també una generació, ens trobem amb En Ramon Folch VI, la mort del qual l'any 1276 fou emotivament planyuda per En Cerverí de Girona:

*Cateluyna, la mortz qui'l vos sostrays
a vós e tots los vostres trop mermatz:
perdut avetz molt mays que no us cujatz.*

Tot un cançoner del poeta podem dir que fou dedicat per Cerverí a celebrar el Vescomte i la seva segona mujer Sibilla d'Empú-

ries, juntament amb aquella enigmàtica *Sobrepretz* els lligams de la qual amb la casa de Cardona ignoro (4). També ens escapa el significat de la majoria de les al·lusions d'aquelles poesies. Hem d'entendre-les sovint en sentit irònic o platxeriós i això podria excusar el prosaisme gazetil·lesc amb què solen ésser enllestides les tornades. L'editor i coratjós traductor d'En Cerverí, que seu entre nosaltres, ens en donarà el comentari. Tota la petita vida d'una cort rural, amb la seva banalitat i amb els seus *faits divers*, hi desfila ampliada unes voltes, empetitida d'altres. En mig d'ella, el poeta tanmateix lluita per conservar alerta sempre la consciència del propi valer, i en els seus monòlegs i confessions ens comunica aquell íntim caire del seu temperament que sabia romandre amargament altiu, a despit de les facecioses falagueries imposades per l'ofici. De vegades les dues actituds semblen superposades maliciosament, com si el joglar es presentés sotmès i esmunyidor alhora.

Així en la *Retronxa*, obra important, em sembla, per a interpretar a fons la relació del poeta amb els vescomtes:

*No so fals, camianz ne volvenz,
que'm tart temenz
per meylls cutzar.*

«No em prengueu per mudable o descurat. Trigo temerós, per anar més de pressa», diu evasivament.

No eren tot jocs i cants en la vida d'En Ramon Folch protector d'En Cerverí. Un poema llatí que el P. Villanueva ens ha salvat (*Viage*, VIII, 274) reconta en un mestre canviant, que de vegades sembla voler recollir las cadències dels poemes històrics del temps, la invasió del monestir de Sarrateix pels homes *vici salsis*, del poble de la sal, per les colles d'uns nobles capitanejats pel vescomte Ramon en lluita civil contra el bàndol enemic. Això era l'any 1251, un dimenge a les darrereries de juliol.

El retaule medieval dels Cardona és ple de contrast en la seva iconografia. Encara hi cal un lloc per als relleus que exornen a Poblet la tomba d'En Ramon Folch, el *prohom vinculador*, mort l'any 1320, valent i desafiador dels grifons demoníacs que li buiden els ulls segons la llegenda. Era fill del mecenas d'En Cerverí, del *senyor de la sal* com ell li deia. Lluità a Balaguer contra Pere el Gran. Fou vençut i tot li fou perdonat. Cinc anys després defensava

(4) *Obras completas del trovador Cerverí de Girona*, por MARTÍN DE RIQUER (Barcelona, 1947).

ardidament la ciutat de Girona contra la força de Felip, el rei francès invasor de Catalunya. Bernat Desclot, en uns capítols que semblen una gesta, n'ha retratat el coratge heroic i cavallerívol. L'epítafi del sepulcre volia expressar la grandesa del prohorm en termes que semblen escaients per a una medalla del temps dels Lluïsos :

*Conditus hic sum Raymundus cognomine Folchus.
Regibus ecce comes, rex comitique fui.*

Però aquell home de ferro era i volia ésser gentil i enamorat entre les dames. I el rei Pere prou que ho sabia. Quan decidí d'anar contra Perpinyà per assegurar la neutralitat dubtosa del seu germà rei de Mallorca en la lluita que s'apropava, En Ramon Folch que formava en la host amb la seva companyia de soldats, s'acostà al rei i li demanà que li permetés de restar apartat de l'acció contra el rei Jaume. «Jo sé, e vos atresí ho sabets, que el rei En Jaume de Mallorques e madona la reyna e sos fills són dins la vila, e la reyna és ma parenta e ma acostada ben prop. E no m'és vigares que fos onesta cosa... que consentís aytal ardit contra ella ne en lloc on ella fos; majorment que jo hi hagués ésser present.» I el rei respongué : «Tots temps fóreu cortès, En Ramon Folch, e majorment en fet on dones agués ne cabessen... Bé em plau.» (5).

Tal és el diàleg reportat per En Desclot (cap. 134). Sobri de paraules però expressiu i precís en l'art de modular els sobrentesos de la cortesia i donar plasticitat a la seva gràcia impalpable. Al segle XV encara el nom d'En Ramon Folch de Cardona el veia la gent voltat de noblesa i generositat i l'anònim autor del *Curial* el fa intervenir, como ambaixador del rei d'Aragó, en l'escena de la lluita amb el lleó del cavaller catiu en terra de moros i vol que a precis seus sigui alliberat.

Una altra escena del retaule encara podria ser la presència d'Hug, el primer comte de Cardona, a Montserrat, al costat del rei d'Aragó i dels comtes d'Empúries i d'Urgell i de Prades, sos parents, quan hi foren celebrats els funerals de Raimondí, el marit de la fada Melusina, el qual finà sos dies amagant son llinatge i la tragèdia de les seves noces, sota l'hàbit d'ermità de la santa muntanya. Jean d'Arras el degué conèixer en la cort del nostre Joan I i el recorda en el seu poema on la veu d'una llegenda terrible i primitiva

(5) Rafael Cervera dedicà al Duc de Sessa la seva versió castellana de la *Crònica* de Desclot (Barcelona, 1616) perquè el seu avantpassat Ramon Folch hi és alabat de *valeroso y cortés*.

s'acorda, en les escenes finals, amb la suggestió redemptora de la vida eremitana al nostre Montserrat.

Andreu Febrer i els Cardona

Si obrim els cançoners catalans, trobarem en les poesies d'Andreu Febrer, l'alguztir del rei Alfons *el Magnànim* i traductor al català de la *Comèdia* de Dante, l'elogi ple de gentilesa de la cort femenina dels Cardona. I ja hi és evocat el palau, l'*hostal* com diu el poeta. On era de la nostra ciutat? A la Rambla? Al carrer Ample? (6).

*Sin lo món fos gentilesa perduda,
eu say lo cap de la fon qui la dóna,
qu'ins en l'ostal del pros coms de Cardona
la trobarets, que no's camge ne's muda.*

Allà hi regnen valor i cortesia i les belles accions

*que saubon far les pros dompnes prezans
qu'en cella cort menon gran alegratge.*

Cap cort hi ha en el món, continua el poeta, que hi pugui ésser comparada, des dels temps del rei Artús, per la seva alegria i bellesa, per la graciosa acollida que hi troben els forasters i l'amable conversa: *e'l gent parlar e'l gay dits amorós.*

La comtessa és la que hi brilla en primer terme, més que Isolda. Després una Joana que tant s'hi va semblant,

*que b belhs aculhs e b greciós pervén
se fay gresir, amar a tota gen
e plus d'aycelhs qu'és de terra loindana.*

El nom de Joan i Joana són freqüents en la genealogia dels Cardona, però tenint en compte les dates documentals entre les quals hem d'enquadrar la vida literària d'Andreu Febrer, em sembla que la Joana filla dels comtes i de la que el poeta parla com si fos soltera, a la qual fan homenatge els versos anteriors, podria ser

(6) MASSÓ TORRENTS, *Les dames en els poetes de l'Escola de Barcelona (Festgabe...* HEINRICH FINKE, Münster, 1925; p. 308). — ANDREU FEBRER, *Poesies a cura de Martí de RIQUER* (Barcelona, *Els Nostres Clàssics*, 1951). Publicada aquesta edició després de la redacció del present discurs l'any 1948, a ella remeto, com a una nova instància, les identificacions proposades per mi, divergents, en algun punt, de les seves.

una filla d'En Ramon Folch de Cardona, el primer comte († 1442 ?), casat en primeres núpcies amb Joana d'Aragó i Villena. Fou dels més ardits cavallers de la nissaga i amb raó digué d'ell En Febrer en la seva cançó que *sab pretz mantenir*. Comanà l'armada que l'any 1423 anà a Nàpols en socors del rei Alfons amb la qual, i en companyia del sobirà, prengué pel novembre del mateix any la ciutat de Marsella, justificant així el seu títol d'almirall d'Aragó. Per un document de l'any 1405 publicat por F. Soldevila (*Estudis Universitaris Catalans*, vi) sabem que una vegada En Bernat Metge li fou tramès com missatger d'ordre del rei. És el comte que les gents anomenaven *camacurt* i *cap de Sant Joan Baptista*, ja abans esmentat, digne descendent del prohóm Ramon Folch ennoblit per la llegenda ja en vida. A l'entorn d'aquesta bellicosa figura, els versos d'Andreu Febrer evoquen una cort tota femenina on ell s'havia sentit amablement acollit com a cavaller foraster i també com a poeta. Tot seguit hi associem el record de les figures de dames aristocràtiques dibuixades per Cerverí de Girona, tan afalagador del cercle dels Cardona, en la seva gentil *Recepta de xarop*. No és difícil d'identificar el noms que Andreu Febrer retreu. Després de la comtessa i la filla, parla d'una *dona Francesquina, fontana de gay comport*. Deu ésser la Francisca, filla d'En Galceran de Pinós, casada en 1393 amb Hug, germà segon d'En Joan Ramon Folch. Fou la mare d'En Ramon de Cardona († 1406), el senyor de Bellpuig, del qual davalla la branca dels ducs de Sessa i de Soma. En la mateixa estrofa és esmentada Dona Elfa, *mirall de gentilesa*, d'un cos tan formós

qu'el món no crec altre pas de belhesa.

Seria la germana del comte, casada amb Joan II d'Empúries. També n'era germana *Dona Iolant del dolç esguard*, la qual morí soltera en 1486. A continuació trobem el nom de *Na Beatris d'Anglesola* que s'avança

lossanament los stranyes aculhir

Qui podia ésser aquesta dama que sortia a rebre els visitants? Havia d'ésser una persona que no pertanyés al tronc principal de la família. Hug I de Cardona, l'avi de Joan Ramon Folch, era casat amb una Beatriu d'Anglesola que sobrevisqué molts anys el seu marit, però no hi ha que pensar, en sembla, que hagués pogut aconseguir els temps d'Andreu Febrer. Llavors suggeriria la identi-

ficació hipotètica (per què li diria Anglesola?) amb la seva filla Beatriu que casà amb un Ponç de Cabrera i era tia per tant del comte admirall i de les seves germanes Elfa i Violant. No he pogut esbrinar qui eren la Joana Pineda *qui fallir no sap* ni *Elfito, la de França*. Unes donzelles de companyia?

Sota el convencionalisme del llenguatge aprovençalat d'Andreu Febrer en aquesta poesia, hi sentim un sentiment autèntic. Els elogis no són llocs comuns, encara que com és natural són expressats a to de la moda i la sensibilitat del temps. Llegint-los, podem fer-nos la il·lusió de sentir els compliments que un jove poeta dels primers anys del quatre-cents adreçava a unes dames que vivien en un palau noble de la Barcelona del temps.

Montemayor i altres dames del llinatge dels Cardona

Un segle i mig més tard tornarem a trobar una falaguera poètica endreçada a unes altres dames de la casa de Cardona en la *Diana* del músic-poeta Montemayor, el traductor d'Ausiàs March, tan endeutat amb València. En el *Canto de Orpheo* del llibre quart de la novella, el músic enamorat ens fa entrar en una de les cambres del màgic palau de Felismena, en la qual eren representades la casta Diana i tot de dames il·lustres de l'Espanya.

*Mirad de la otra parte la hermosura
de las ilustres damas de Valencia
a quien mi pluma ya de oy más procura
perpetuar su fama y su excelencia.*

diu Montemayor, i les primeres que esmenta són *las cuatro estrellas*

*de tres insignes reynos descendientes
y de la antigua casa de Cardona,
de la una parte duques excelentes,
de otra el trono, el sceptro y la corona
del de Segorbe hijas...*

Sempre en aquest to, deixat i premiosament altisonant, dedica una estrofa a cada una de les quatre de les sis filles de Diego Fernández de Córdoba, casat amb Joana de Cardona, filla i hereva d'Alfons d'Aragó, primer duc de Segorb i Cardona. Són Anna, Beatriu, Francisca i Magdalena. La primera va casar-se; la segona

fou monja; les altres dues moriren solteres. De la major Joana en fa esment més endavant en altra estrofa:

*mas ved que no cegueis quiçá mirando
a doña Joana de Cardona, estrella
que el mismo amor está rendido a ella.*

No li diu Aragó de cognom, sinó Cardona, segurament si no erro en la identificació, perquè era casada amb D. Antoni Fernández Folch de Cardona, duc de Sessa i de Soma i baró de Bellpuig.

El teatre castellà i els Cardona

No trobo que el cognom de Cardona aparegui tant esmentat en el teatre castellà com el dels Muntcada, el qual era sovint usat pels dramaturgs castellans per a suggerir al públic la idea de la més alta noblesa catalana, tanta si venia a tomb com no. Vagament surt en *El Abanillo* de Lope de Vega un *almirante de Aragón*, títol que tingueren els Cardona des del 1422. Havia estat conferit a Joan Ramon Folch, anomenat *cap de Sant Joan Baptista*, el que anà com ambaixador al concili de Constança (7) acompanyat de gent de nom tan important en la història de la nostra cultura com el mercedari Antoni Caixal i Mestre Felip de Malla. L'escena dels primer actes de la comèdia és a Barcelona, després a Nàpols. El pare de la dama és un Muntcada. Cap precisió de temps, cap caracterització psicològica ajuda a donar contorns d'autenticitat al personatge. En canvi sí que resulta justificada històricament l'aparició del Duc de Cardona en *El Catalán Serrallonga*, la comèdia de Coello, Rojas i Vélez de Guevara. Ell era el capità general de Catalunya l'any 1634, el de l'execució del famós bandoler. Com diu el romanç castellà:

*Dos mil escudos de plata
dan por su cabeza sola;
muchos pretenden la empresa
pero ninguno la logra
sino fuera un camarada
que trae en su misma tropa*

*que se la ofrece entregar
al gran duque de Cardona.
Con él come, con él bebe,
pero todo esto no importa
que en todas partes hay Judas
porque hay traidores en todas.*

(7) Sobre aquesta ambaixada es pot veure el llibre d'AMETLLER I VINYAS, *Alfonso V de Aragón en Italia* (Girona y St. Feliu de Guíxols, 1903 i ss.; 3 vols.). En el viatge de retorn fou fet presoner pel Duc de Savoia i el rei Alfons li escrigué demanant la seva llibertat el 29 de juliol de 1418 (A. C. A., reg. 2563, f. 188 v.). Notícia procedent de les recerques fetes sobre la cultura catalana en el segle XV en la secció de literatura catalana del *Consejo Superior de Investigaciones Cientificas*. Joan Ramon

Aquest *gran duque* era D. Enric Ramon Folch, duc de Segorb, nomenat per segona volta virrei de Catalunya després del *Corpus de Sang*. Ja era vell i morí ple de tristesa i desengany als pocs mesos. El segon dels seus fills fou aquell ostentós Pere Anton d'Aragó que veiem retratat a cavall, en actitud de gran capità, en el seu llibre sobre fortificació *Geometria militar*, estampat a Nàpols l'any 1671.

Pere Anton d'Aragó

He pronunciat el nom d'una personalitat que ha deixat record inesborrable en la història de les nostres biblioteques. Sentí el mecenatge, molts llibres foren estampats gràcies a la seva protecció i d'alguns se'n fa memòria en la *Bibliografia Espanyola d'Itàlia* del Sr. Eduard Toda, president nostre que fou, restaurador i animador de Poblet, home d'una peça del qual sempre tenim l'elogi a flor de llavi. Totes les iniciatives de D. Pere Anton d'Aragó s'esblaimen davant de la donació al monestir de Poblet de la seva gran biblioteca formada a Itàlia. Laborde ens conservà la visió d'aquella sala tan noble d'arquitectura, decorada amb els rics armaris de banús que contenien els quatre mil volums de roja relligadura amb l'escut del donador. Tots els viatgers en deixaren descripcions admirades. La revolta i la subversió, ajudades després per la descurança, varen escampar aquells tresors. Però com si la voluntat del pròcer que va aplegar-los mantingués encara en tensió el lligam que donà unitat al conjunt, les restes d'aquella biblioteca que són l'orgull de tants colleccionistes, en proclamen l'existència.

A quin estímul obeí la donació? Un diria que Pere Anton d'Aragó havia volgut emular en certa manera i totes les distàncies salvades la gesta del rei Pere el Cerimoniós, homònim seu, i fundador del panteó reial al monestir de Poblet. Com ell se sentí atret per la glòria de Poblet perquè hi reposaven les cendres d'uns passats seus. A Poblet hi havia la tomba d'En Ramon Folch el vescomte de Cardona, el *prohom vinculador*, de la llegenda. D'altres Cardona dormien també a Poblet. El germà de Pere Anton d'Aragó s'havia preocupat perquè hi tinguessin notable sepultura, i ell

Folch, el segon comte, fou casat amb Joana, filla del Duc de Gandia, nét del rei Jaume II d'Aragó. A ella adreçà son pare, amb motiu de les seves noces, la bella lletra de consells i instruccions morals tan interessant per al coneixement de la nostra vida familiar al segle XV (*Mem. Acad. Buenas Letras*, 11, 586 i ss.).

completà la iniciativa i portà des de Nàpols al monestir les despulles del rei Magnànim. I també volgué ésser-hi enterrat.

Per això esdevingué el gran benefactor de Poblet. Nascut a terres d'Andalusia, resident llargs anys a Itàlia i a la Cort, féu breus estades a Catalunya però sempre se sentí solidari del homes de la seva sang. El seu temperament descurat i negligent en les petites coses, sabia trobar sempre el gest grandiloqüent i durador en les que podien immortalitzar-lo. Igual que Pere el Cerimoniós subratllà la construcció de les tombes reials amb la donació de la seva llibreria històrica al monestir, el Pere d'Aragó i Cardona hi regalà també la seva biblioteca després d'haver enriquit amb la seva munificència les anomenades cambres sepulcral construint les dedicades a Alfons el Magnànim i al primer duc de Segorb, germà meu. En el segle XIV i en el XVII veiem repetit un semblant procés. De la donació del nostre rei res no en sabriem sense els documents que en fan gloriós esment. A Poblet mateix n'esborrà el record la luxosa biblioteca del segon fill del Duc de Cardona del mil sis-cents. Costaria prou de precisar avui algun manuscrit que hagués format part de la llibreria de Pere el Cerimoniós. Fou desfeta molt abans que la revolució n'aventés les cendres. L'altra biblioteca ha estat més sortosa i són molts els llibres conservats que en porten la típica relligadura.

El duc germà de D. Pere Anton d'Aragó morí sense descendència masculina. L'hereva es casà amb un Medinaceli i la dinastia va desarrelar-se de la terra. L'any 1673, quan arribaren a Poblet els llibres que llur donador tenia a Madrid, feia tres anys que son germà Lluís, darrer baró que havia ostentat el títol, era ja mort i foren vanes les il·lusions que D. Pere Anton es féu de succeir-lo i de poder-se anomenar Folch de Cardona. Pledejà i perdé. Ell fou l'últim que, si bé de manera molt precària, va públicament emprar el nom de la casa. En realitat ja feia prop de segle i mig que aquells qui l'ostentaven, ho feien emparant-se en una ficció genealògica. La línia directa masculina s'era extingida amb el segon duc Ferran Joan Folch de Cardona, mort l'any 1543. Tanmateix la seva filla i successora Joana s'havia casat amb un noble català, Alfons d'Aragó i Sicília (8), fill de l'infant de Fortuna nét del rei Ferran d'Antequera. Si bé aquesta branca s'estroncà també aviat en la línia baronívola, fins el segle XVIIe va romandre fidel a les terres d'on rebia el nom illustre.

(8) A ell dedica el traductor Juan de Molina la seva versió de la història del rei Magnànim pel Panormita, estampada a València (Jofre, 1527).

Els Cardona en el segle XVI

Abans d'apagarse, hem vist amb quanta magnificència va ennobrir-lo per darrera vegada la donació de la llibreria de Poblet. Reculem, però, una mica, perquè una significació més remarcable assolix el llinatge dels Cardona en el segle XVIe, poc abans també de l'extinció del tany descendent del primer vescomte Ermemir a la desena centúria. Cap moment de la història de la cultura catalana que hom podria escriure a l'entorn d'aquesta dinastia, sembla tan dens i ric de matisos. La pompositat emfàtica del barroquisme siscentista, inflat de preocupacions cerimonioses i buides d'eficàcia, no la podem pas comparar amb la força decidida, tan ràpida en la formulació com en l'assoliment, del renaixement hispànic en el cinc-cents.

Pere Anton d'Aragó regalà a Poblet aquell tan celebrat drap funerari avui a Tarragona. Sembla un símbol! Venia d'un militar que caigué presoner del mariscal de la Mothe en l'únic combat en el que es trobà present. I després de les vanes demostracions a la Corona per part del Consell de Cent *en justificación de la prerrogativa que tienen de cubrirse...* «Manda su Alteza que todos, hasta el duque de Cardona, se descubran» havia fet cridar l'any 1632 el cardenal infant D. Ferran d'Austria quan entrà a jurar a la Seu. Si en féu córrer d'ambaixadors i de tinta aquella ordre del jove virrei! I quin contrast entre els últims Cardona, convertits en magistrats d'una autoritat precària, i la confiança en ells mateixos que mostraven els rebrots del mateix tany familiar en els primers anys del segle XVIe! Prenem-ne un com exemple: Galceran de Cardona.

Llum dels ducs de Cardona l'anomena Martí Ivarra quan li dedica l'edició de 1534 de la *Crònica* de Pere Tomich. És la figura del noble humanista espanyol del cinc-cents, amic de les lletres clàssiques i home d'armes a la vegada, com un Garcilaso de la Vega del qual potser fou amic, perquè com ell i com Joan Boscà formà part de l'exèrcit imperial que l'any 1532 obligà Soliman a retirar-se davant dels murs de Viena. De retorn de la campanya anà a les Corts de Montçó de 1533, en el seguici de Carles V del qual era coper. Com una ombra només veiem avui la figura d'En Galceran de Cardona desfilant per l'escenari de la nostra història literària a Barcelona, el mateix any que Carles V honorà amb la seva presència les festes de Sant Jordi a la Generalitat i Boscà i Garcilaso tingueren a la nostra ciutat aquelles converses literàries que tanta trascen-

dència havien de tenir en l'evolució de la lírica castellana. Galceran de Cardona era besnét del primer duc. Son avi (segons Llobet, però el pare segons Ivarra) fou En Pere de Cardona, governador de Catalunya i casat amb una Requesens; oncle seu era N'Antoni, virrei de Sardenya i pare de Joan de Cardona, general de les galeres de Nàpols i Sicília.

Els dietaris de la Ciutat, tan pròdigs en detallar cerimonials i indumentàries dels consellers barcelonins, res no diuen d'aquell estol de cavallers catalans que amb En Galceran de Cardona anaren fins davant Viena a formar en l'exèrcit de l'Emperador i entre els quals figurava, com ja he dit, el poeta Joan Boscà. Martí Ivarra, però, n'anotà els noms en la dedicatòria de les *Històries e Conquestes d'En Tomich* i amb ells el d'aquest descendent del primer duc de Cardona que amava «letras e historías latinas, e après que fou en Alemanya, gregas», i que llegia Plutarc. Un endevina al voltant d'ell tot un món de personalitats ben afermades en el seu complex vital, per a les quals les armes i les lletres eren la projecció normal del temperament tant en la joventesa com en l'edat madura, amb l'ànima ennoblida per la glòria del temps. Quan hom judica la nostra cultura en la setzena centúria i la titlla de tarada ja de decadència, oblida que la història mai no és repetició de fórmules ja viscudes i per tant esgotades. No hem de coaccionar la nostra història volent-la encabir perpetuament en motllos anteriors al Renaixement i hem de tenir en compte que mai no s'ha fet una revolució en els esperits sense posar en perill coses tradicionalment molt cares. El mal no està en córrer un risc, sinó en desviar-se del bon camí per tal d'evitarlo, o en perdre la confiança en l'ideal que ens ha de servir de guia.

Els llibres, i allò que en diem literatura, no sempre serveixen la nota més important de la tensió espiritual dels homes. El gramàtic Ivarra, que escrigué l'ampulós pròleg a Galceran de Cardona al qual m'he referit, s'esforçà en recollir-hi una espurna de la seva admiració per l'ambició heroica d'aquells cavallers que anaren a Viena acompanyant-lo en el servei de Carles V. Però no va saber cantar-la en els seus dístics. Volava més baix. No ens descoratgem. Ni judiquem de la nostra cultura pel ramell d'epigrames que per tal d'afalagar els seus deixebles dedicà al lloro del palau de l'Infant Enric. Quan fem excavacions en el camp de l'arqueologia literària no sempre tenim la sort de desenterrar obres magistrals, però l'ardiment i la noblesa de cor sempre són trascendents. No rebutgem doncs amb

un mig somriure una centúria en la qual homes de la nostra parla saberen seguir amb tanta decisió veus que havien de menar-los a la glòria.

La generació d'En Joan Ramon Folch, primer duc de Cardona per concessió de Ferran el Catòlic, mort l'any 1513, tingué una brillantor que fa pensar en les més grans dinasties del quatre-cents. Per això el seu nom ha fecundat la tradició. El seu fill primogènit i successor, almirall d'Aragó, és el que Víctor Hugo convertí en protagonista de l'*Hernani*, no sense subjectarlo a tot de deformacions i anacronismes. Perquè el qui era Duc de Cardona l'any 1519, ni ho era també de Segorb, ni es deia Joan de primer nom ni d'Aragó; l'autor romàntic concentra en el seu personatge tot de característiques que enriqueixen la suggestió. És el procés d'aglutinació que s'observa sempre en les llegendes.

Pere de Cardona l'arquebisbe

Germà del primer duc fou Pere de Cardona, bisbe de la Seu d'Urgell des de 1472 a 1515 i arquebisbe després de Tarragona, mort en 1530. Villanueva és el qui en dóna més notícies. Fou una personalitat que excel·lí en totes les actuacions i que aconseguí els dies en què el seu llinatge es veié ennoblit magníficament, tant en les dignitats eclesiàstiques com en la vida civil, amb els noms del seus nebots Ferran Folch de Cardona, el segon duc, i els germans d'aquest, Pere, governador de Catalunya, Antoni, virrei de Sardenya, el cardenal Enric, arquebisbe de Monreal i Lluís, bisbe d'Urgell i Barcelona i arquebisbe de Tarragona. Pere de Cardona era de sang reial per part de la seva mare Joana, filla del comte d'Urgell. Havia viscut els temps de les guerres civils catalanes, en les quals la seva família havia lluitat en camps diferents, perquè son pare, el quart comte, guerrejà contra el seu cosí Joan, de la branca de València, tan esmentat en el *Dietari del Capellà d'Alfons el Magnànim*, cosí germà de Carles de Viana (9), els drets del qual defensà no sense perjudici del seu patrimoni.

Home donat a l'església, Pere de Cardona no va fer armes, però igual que el seu pare Joan Ramon Folch III va intervenir en la política i heretà el sentit cavallerívol d'aquell darrer comte mort en 1486. Joan Berenguer de Masdovelles recorda aquest com a comte

(9) En morir el Príncep li foren consignats alguns llibres de la seva biblioteca i la imatge d'alabastre d'ell (*Documentos inéditos A. C.*, XXVI, 244-245).

de Prades, abans que succeís son pare, amb motiu de les guerres de Joan II en 1461, en dos poesies. També com a comte de Cardona i de Prades, el jurista lleidatà Bernabé Asam li havia dedicat el seu *Tractat de cavalleria* del qual la *Biblioteca de Catalunya* serva dos manuscrits (Núms. 46 i 509). L'autor i el pròcer català havien estat tramesos per Joan II d'Aragó en ambaixada al rei de França, l'any 1474 (A.C.A., reg. 3420, f. 68). El Pere de Cardona bisbe d'Urgell, per encàrrec del comte pare seu també executà una missió diplomàtica a Castella, l'any 1479, prop del rei Catòlic (VILLANUEVA, *Viaje*, XI, 139) i, segons aquest mateix erudit, fou cancel·ler d'aquell monarca i de Carles V (ibíd. XIX, 22). A ell fou dedicada l'edició dels *Usatges* de Marquilles l'any 1505, i el seu nom va unit a dos bells llibres litúrgics de la rica sèrie que pot presentar la nostra bibliografia cinccentista: el missal d'Urgell, estampat a Venècia l'any 1509, i el magnífic *Ordinarium sacramentorum* de Tarragona, sortit a Barcelona l'any 1530 de les premses de Joan Rosenbach. Se'n conserva un exemplar a la *Biblioteca de Catalunya* i per al meu gust és un dels llibres litúrgics més bells i reeixits que va imprimir l'estamper de Heidelberg. El seu format en octau s'adiu elegantment amb els gravats i les lletreries i amb la gràcia del dibuix de la *Tau*, inicial de la Santa Tecla tarragonina, que ressalta en vermelló com un escut heràldic al mig de la portada.

Martí Ivarra i Pere de Cardona

Totes aquestes iniciatives, lligades en certa manera a la dignitat eclesiàstica del personatge, no tenen un sentit tan íntim i personal com el retrat moral de l'arquebisbe Pere de Cardona dibuixat per un mestre de gramàtica que vivia a Barcelona en la primera meitat del segle XVIe i que amb els seus elogis o adulacions s'esforçà en obtenir la protecció d'aquell personatge. Em refereixo a Martí Ivarra, *cantabricus* com li agradava d'adjectivar-se, personalitat poc coneguda encara i digne del major interès. Villanueva (10) fou el primer que va retreure el versos llatins que dedicà a Pere de Cardona. Menéndez Pelayo en el seu llibre sobre Boscà donà notícia d'altres escrits de gramàtica i poesia d'aquell preceptor. El seu nom ja ha sortit en aquestes planes. Ivarra, de Viguera (Logroño), escrivia en català i s'havia de tal manera assi-

(10) *Viaje literario*, XI, 137 i ss.

milat l'esperit de la terra on vivia, que hem pogut retreure la seva dedicatòria de les històries de Pere Tomich a Galceran de Cardona. Per cura de Martí Ivarra fou estampat a Barcelona l'any 1512 el saborós volumet amb els dístics del poeta Miquel Verí (el *Verino* esmentat en el *Quijote*), dedicat als Consellers de Barcelona. Un comentari espessíssim i pedant n'omplena els marges. Per ell podem fer-nos idea del mètode didàctic del mestre barceloní que encara l'any 1536, i ja devia ésser molt vell, donava principi al seu curs de gramàtica i poètica en la sala del Consell de Cent.

No puc entrar ací a comentar la llegenda i l'obra de Miquel Verí, italià probablement de naixença però del qual Ivarra féu un ibicenc, i el mallorquí Bover un menorquí, portats tal vegada per la semblança de cognom amb el del llinatge balear. La fama dels seus dístics morals fou gran a les terres catalanes i en són testimoni les nombroses estampacions que se'n registren. Es convertiren en llibre de lectura llatina per a les escoles, cosa sorprenent avui si tenim en compte els detalls amb els quals solia ésser explicada, en les notes biogràfiques preliminars, l'estranya malaltia de la que es diu que morí als 18 anys d'edat. Ningú no fou tan implacablement gràfic com Ivarra en les seves notes. No en donaré precisions. Prou serà, i potser massa, que copiï ací uns versos de l'epitafi que Angelo Poliziano dedicà a la seva memòria :

*Sola Venus poterat lento succurrere morbo:
ne se pollueret, maluit ille mori.*

L'edició dels dístics del poeta, comentats per Martí Ivarra, sortí a Barcelona pel maig de 1512, de l'obrador de Carles Amorós. Aquest nom ja té prou ressonàncies perquè imagineu la suggestió que té per a un bibliòfil, amb el seu conjunt de lletres, orles i imatges heterogènies i tanmateix agermanades per un estil tipogràfic poc segur però que a distància sembla personal. En els darrers folis del llibre, Ivarra publica una collecció seva d'epígrames i odes i una silva, entenent aquest nom en el sentit que li dóna Estaci en el seu recull famós. Ara l'anotador era un altre gramàtic: Joan Rollan de Tamarit. Dedicà el comentari a Miquel de Gualbes, conseller de la ciutat per aquells temps, *optimum preclare Gualbarum gentis decus*, que havia estat son deixeble.

Martí Ivarra dedica son llibre d'epígrames al bisbe Pere de Cardona i tant en la curta introducció en prosa a ell adreçada com

en l'epigrama que li consagra (11) (que no escaparen a la sagacitat de Villanueva) ens el presenta com un home lletrat, posseïdor d'una biblioteca. «Què tenen a veure les germanes gentils amb un prelat cristià?» fingeix l'autor que el Cardona li pregunta. Com disculpant-se contesta en frases llatines que tradueixo: «També brilla la ciència cristiana en aquest llibret i no canto únicament Apolo i Bacus en els meus dictats. I tens encara la biblioteca en el teu palau marítim. Aquell raonet que com un temple en les biblioteques alexandrines no cessa d'afavorir les muses. N'és testimoni el teu secretari Navarra que de dia i nit *non alios colit antra.*»

Quan llegim aquestes allusions a una vida totalment esborrada ja dels nostres anys, en la qual i a l'entorn d'un mecenas il·lustre es congregava un cercle d'escriptors ambiciosos de glòria i de protecció, se'ns plantegen tants de problemes com són les interrogacions que adreçem als versos del poeta, tan atormentats d'expressió i de retòrica. Però no és ara l'ocasió d'escatir la personalitat d'Ivarra. Prou que s'ho val, tant per la significació que ja Menéndez Pelayo li atribuï d'haver divulgat a Catalunya els mètodes didàctics de Nebrija, com per l'interès que tenen els seus versos per a la història local i cultural de la nostra ciutat. La seva obra literària i la dels seus conmlitons hom creuria que visqué incomunicada, en un cercle que no trascendia gaire ni arribava a penetrar la vida ciutadana. Sos deixebles, nascuts en l'aristocràcia i en l'alta burgesia barcelonina, es deixataven en un ambient del qual no hem arribat encara a trobar el secret ni la clau interpretadora. Alguna eficàcia hagué de tenir aquella disciplina clàssica i gramatical. Deure nostre és de descobrir els viarans per on degué manifestar-se.

L'arquebisbe Pere de Cardona i el seu nebot Lluís, arquebisbe també de Tarragona, tan elogiat per Marineu Sícul, foren uns puntals d'aquell moviment cultural en la Barcelona del segle XVI. Els epigrames d'Ivarra celebren dos indrets de la ciutat nostra, propietat de la família Cardona, que foren centres de la vida social i aristocràtica, apart de la significació que els hi dona aquella biblioteca de la qual deia el poeta que les arnes no hi feien estada. Em refereixo al palau i a l'hort de l'arquebisbe.

(11) També en dedica, apart d'altres personalitats, a Ferran Joan de Cardona, primogènit del primer duc, *princeps navium quem hispani dicunt ammirant (sic) de la mar*, com anota el comentarista, i a sos germans Enric, que fou arquebisbe de Monreal, i Pere, el governador de Catalunya, nebots de l'arquebisbe de Tarragona. El recull mereix un comentari que no és el cas de fer dins del tema d'aquest discurs.

El nom dels Cardona va lligat a la història de la Torre Pallaresa a Santa Coloma de Gramanet, sobre la qual tantes coses ens ha dit un company nostre no barceloní però que ha esdevingut l'arxiu parlant de la història de la nostra ciutat (12). Aquell edifici ha triomfat de les malícies dels anys i reservant encara part del seu enigma, ens excita a descobrir-lo amb la presència dels murs que el tanquen. Res no tenim, en canvi, fora del record, de les cases que l'arquebisbe Pere de Cardona, que feia estada d'ordinari a Barcelona, posseïa al carrer Ample, ni tampoc del seu hort de tarongers a la Rambla. Martí Ivarra prou que recorda el *palau marítim* i els jardins que en cap temps de l'any negaven el daurat fruit dels tarongers:

*Illud, Petre, bonos solet oblectare sodales;
haec didicit tetricos rara docere viros.*

Si el jardí delectava els bons companys, la llibreria del palau ensenyava coses difícils de trobar en altre lloc als severos barons que hi acudien. El palau fou construït en «les cases que antigament solien ésser de Micer Bernat de Gualbes», segons diu el *Manual de Novells Ardits*. Al mateix carrer, a la plaça de Framenors, ens explica Duran i Sanpere que hi havia el palau dels Ducs de Cardona que, quan l'arquebisbe Cardona fou lloctinent devers 1521, s'era convertit en la més noble residència privada de la ciutat i amb diferents denominacions és esmentada en la documentació del temps. Allí hi féu estatge en 1525 el Conestable de Borbó. L'emperatriu hi passà la greu malaltia que patí a Barcelona l'estiu de 1533 i des de les seves finestres Carles V contemplà la tenebrosa processó de pregàries organitzada per impetrar la salut de la seva muller, amb disciplinants i homes descalços i dones amb els cabells deixats anar damunt les espatlles i romers que anaven a peu a Montserrat. Encara l'any 1626 s'hi va allotjar el rei Felip IV.

Cometria jo segurament moltes inexactituds si tingués la imprudència d'entrar a historiar, baldament fos de fora estant, la història d'aquells palaus (13). Però no vull deixar en oblit, puix que es relaciona amb els Cardona, el record que ha deixat en les lletres

(12) *La Torre Pallaresa*, per AGUSTÍ DURAN I SANPERE (Barcelona, 1949).

(13) Confrontar X. DE SALAS, *La documentación del Palacio de Sessa o Larrard en la calle Ancha de Barcelona (Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona, 1945)*. Estudia aquest notable edifici que diu que s'alçava en el solar on hi hagué el palau de l'arquebisbe de Tarragona. Cf. també la documentació publicada per I. M. MADURELL (*Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, v, 1947, p. 206).

el de l'infant Enric a la plaça de Framenors. Ja en parla Jeroni Münzer en el seu itinerari del viatge que féu a Espanya l'any 1494 (publicat a la *Revue Hispanique*, vol. XLVIII), perquè li fou mostrat a Barcelona com una de les seves majors notabilitats. L'anomenava *domus infantis Henrici* i, segons el viatger alemany, fou construïda per l'infant Enric dit l'infant *de Fortuna*, fill de l'Enric germà del rei Magnànim i mort a la batalla d'Olmedo (no a Nàpols com diu Münzer confonent-lo amb son germà Pere). El segon infant Enric, duc de Segorb, *potius in otio et voluptate quam in bello decrevit vivere*, segueix dient el metge de Nürenberg, i manà edificar-se un gran palau noble i superb, *ut nihil supra*, amb paviment de rajoles de colors i enteixinats daurats. «*O quam superba domus!*» exclama el viatger recordant-la, quan escriu la seva relació.

No oblidem que l'infant Enric al qual Münzer atribueix, simplificant les coses, la construcció del gran palau, fou el pare d'Alfons d'Aragó casat amb Joana de Cardona, filla del segon duc. De l'Infant fa també esment Ivarra en la *Sylva* on canta la tragèdia esdevinguda a Barcelona, un dia de Sant Pere, quan el lleó tancat en la lleonera de la ciutat donà mort al seu guardià Miravet. Era un dia que l'Infant havia anat a veure el terrible animal, que es deia Ferran, *sicut Hispaniarum rex*, com anota el comentador implacable del poema. Acompanyaven l'Infant tot de nobles barcelonins: l'arquebisbe Cardona en primer terme, i un Marquet i un Gibert i dos germans Sarriera i uns Sentmenat, pare i fills. Münzer va veure també alguns animals exòtics al palau de l'infant Enric, prop de Sant Francesc. Un gat mesquer, uns estruços, sobretot un lloro com ell no n'havia vist mai cap, amb una llarga cua vermella... (14).

L'hort de l'arquebisbe Cardona a la Rambla també té molta història i fou celebrat, com ja hem vist, en la literatura del temps. Igualment el recorda Ivarra, en la mateixa edició del Verí, en uns sàfics on reconta al jove Galceran Marquet, fill del conseller Francesc del mateix llinatge, el què va fer a Barcelona una matinada de la

(14) Ivarra dedicà a aquest lloro una col·lecció d'epigrames en elogi de sos deixebles: *Ad illustrissimi infantis Henrici psitacum Caii Marcelli Ivarrae Cantabrigi Barcinonum centuria praetextatorum*. L'exemplar, únic que en conec, és a la Biblioteca Nacional de Madrid (R. 13-1813) i figura entre els fascicles d'Ivarra aïudits per Menéndez Pelayo (*Antología de poetas líricos*, XIII, p. 477). Ha perdut el colofó però deu ésser estampat per Amorós vers 1514. La casa de l'Infant Enric havia estat abans de Pere Morer, mercader, parent de la dona del cronista Pere Miquel Carbonell (*Documentos Inéditos del A. C. A.*, XXVII, p. 85). Diu Carbonell que eren *in vico lato, satis prope coenobium divi Francisci* i que l'havia adquirida no molt de temps abans de 1491. Li deien del Duc de Cardona.

festa de Sant Joan. Quin contrast! L'evocació gazetillesca d'un dia de gatzara tradicional, disfressada de tòpics de la mitologia. Ivarra era un gramàtic que es guanyava la vida donant lliçons. En sos versos sempre que pot barreja la falagueria envers algun deixeble, amb la seva premiosa poètica. I així llegim avui, explicada en dolents versos sàfics, la seva burgesa diversió en aquella diada alegre a la Barcelona dels primers anys del segle XVI. Des que se senya en sortir de casa fins que hi torna a l'hora de dinar, allà al carrer Ample també, on troba el jove Marquet i sos pares i germans. El deixeble era jove i el pedant preceptor prou que se'n feia càrrec. No hi manquen doncs els sobreentesos maliciosos tant durant la passejada matinal com després de l'apat familiar. Per exemple, quan defuig la platja marina, igual que les gentils donzelles de la ciutat, davant de l'espectacle dels qui hi banyen els cavalls, o quan puja a Montjuich, hi troba les colles vulgars dels qui mengen i beuen i hi endevina les amors furtives que s'hi refugiaven. Retorna cansat per la calor. S'acosta als camps de la Mare de Déu dels Àngels, on les noies collien *verbenes* i se les posaven als cabells o al pit.

*Illa diffusos redimit capillos,
Haec papillarum roseis canalem
pingitur stellis; facit illa pectus
Thessala Tempe.*

Sota d'un om davant de l'església oeix missa el poeta. La mar és propera, lloga una barqueta dels Sarriera i breçat per les onades li sembla que és així com ballava Caterina, la seva Galatea... Tota aquesta divagació juvenívola la inicia el preceptor amb una passejada pels horts de l'infant Enric i de l'arquebisbe Cardona a la Rambla:

*Labor Infantis celebres in hortos
qua puellarum chorus ibat omnis;
vado perque hortos requiem deorum
Cardonianos.*

Notissimi sunt, diu el glossador Joan Rollan, els jardins de l'infant Enric y del bisbe Pere de Cardona. En el d'aquest, on havia també una residència, hi dormí unes hores el papa Adrià VI quan passà per Barcelona, l'any 1522, anant a cenyir-se la tiara. També hi fou aparellat l'hostatge per al rei Francesc I de França quan venint presoner, després de la batalla de Pavia, s'aturà dos dies a Barcelona, on desembarcà pels volts de Sant Joan de l'any 1525. Imaginem

l'espectacle: «El mar alegre, la tierra jocunda, el aire claro, sólo tal vez turbio del humo de la artillería...» També el dia de Sant Joan havien d'arribar anys després, a la platja de Barcelona, Don Quijote i Sancho amb Roca Guinarda. Presoner en l'hort de l'arquebisbe el galant rei francès, les dames de l'aristocràcia barcelonina volgueren passar per la Rambla, davant de la seva forçada residència, per experimentar maliciosament l'efecte que produirien llurs encisos en aquell monarca tan domnejador. Venien d'un sopar al que havien estat convidades en la galera reial, llüien les gales millors i llur alegria era sorollosa i encomanadissa. El rei les sentí passar i diuen el *Anals Consulars de la ciutat de Barcelona* que Francesc I «dels arquets del corredor de l'hort parlà amb elles moltes burles i cortesies, dient que la major presó que sentia era la que elles li donaven» (15).

Un pedestre romanç *compuesto por muy lindo estilo*, que posseeix el nostre Arxiu Històric municipal, recorda encara l'estada de Francesc I a l'hort famós dels Cardona:

*Aparéjanle posada
en un huerto en el Raval
como'l rey la merecía*

*por le dar más alegría,
donde muchos naranjeros
sombra fresca le hacían.*

Enric i Lluís de Cardona, també arquebisbes

L'arquebisbe Pere de Cardona fou sepultat a la seu metropolitana de Tarragona quan morí l'any 1530. El llinatge d'on procedia li obrí el camí cap a les altes dignitats de l'Església. De més grans n'hauria pogut assolir tal vegada. Però no va voler absentar-se de la terra a la qual el lligaven les magistratures eclesiàstiques i civils que hi exercí voltat com un príncep del respecte del poble i com un mecenas de llibres i afalagadors mestres de llatí. Un nebot seu hom diria que fou son preferit i per a ell somnià una carrera que encara superés la seva. Era Enric de Cardona, cinquè fill de la brillant nissaga de son germà el primer duc. En 1505, quan encara no tenia vint anys, fou nomenat bisbe de Barcelona per Juli II, a precís del rei Ferran *el Catòlic*. Per defecte d'edat no pogué ésser consagrat i fou elevat més tard a l'arquebisbat de Monreal, la fastuosa seu siciliana, però seguiria residint a Catalunya. L'any 1522, a l'estiu, el seu oncle Pere després d'haverlo tingut hostatjat al seu hort de Bar-

(15) A. LÓPEZ DE MENESES en *Bol. Acad. Historia*, CVI, 209.

celona, acomiadava a Tarragona el nou papa Adrià d'Utrecht qui anava a Roma a cenyir la tiara. Era el mateix any que Ignasi de Loyola, després d'haver vetllat les seves armes a Montserrat, des de Manresa estant sentia la remor popular que comentava aquells esdeveniments trascendentals per a les relacions entre l'Església i l'Imperi de Carles V. En la comitiva que acompanyà Adrià VI a Roma hi figurava Enric de Cardona. El seu oncle Pere no havia de veure'l més i se n'acomiajà augurant-li la glòria de la púrpura. Cinc anys després li fou concedida per Climent VII. El nou cardenal tenia 42 anys. La mort tallà aquella ràpida ascensió. A Roma va morir pel febrer de 1529. Pere de Cardona, l'arquebisbe tarragoní, va veure també tallades les esperances que havia posat en aquell rebrot de la seva casa, i morí l'any següent. Si somnià en veure-les realitzades en Lluís, el benjamí dels seus nebots, que el succeí en la metròpoli tarragonina, tampoc fou bon profeta, perquè no va sobreviure gaire temps al seu oncle. Un gloriós testimoni literari ens ha restat de l'efímer pas d'Enric de Cardona per la seu de Barcelona i és la magnífica edició del *Libro de la Música práctica*, de Francisco Tovar, a ell dedicada, que Joan Rosenbach va acabar d'imprimir a la nostra ciutat a les primeries del gener de l'any 1510. L'autor era mestre de Capella de Tarragona i per tant en relació amb l'arquebisbe Cardona.

El duc Ferran Joan Folch de Cardona

Per aquells temps, el baró que portava el nom de la casa era En Ferran Joan Folch de Cardona, el segon duc, casat en segones noces amb una germana d'Antonio Agustín, el qual escrigué un epítolami per celebrar-les (*Epistolae*, publicades pel P. Andrés, pp. 7-8). Quan essent sant Ignasi de Loyola a Barcelona, a les primeries de 1523, li fou recomanat que no anés sol, ans prenguéss una companyia perquè li seria molt útil, diuen que contestà que «aunque fuese hijo o hermano del Duque de Cardona, no iría en su compañía». Esmen-tar-lo dins de la Barcelona d'aquell temps, es veu per la frase d'Ig-nasi que era com parlar d'un príncep. Morí a Barcelona l'any 1543, el mateix que hi foren estampades per Carles Amorós les obres d'Ausiàs March i les de Boscà i Garcilaso. El nom del pròcer català va lligat amb l'edició de les obres en vers i en prosa i en castellà i en català del rosselloní Francesc Moner, feta a Barcelona i endregada, l'any 1529, al muy ilustre señor Don Fernando Folch de Cardona

marqués de Pallás. L'autor ja era mort però un cosí seu, En Miquel Berenguer de Barutell, tingué cura d'aplegar els seus escrits dedicant l'edició al segon duc de Cardona, per tal com el primer d'aquell títol havia protegit i tingut a casa seva aquell curiós autor que en tantes coses fa la impressió que vivia entre dos móns literaris. El saber que formà part del cercle de Joan Ramon Folch el primer duc, em fa pensar que tal vegada conegué i tractà en la juvenesa el futur arquebisbe de Tarragona, son germà, centre, com hem vist, d'un moviment cultural que tot just comença a dibuixar-se als nostres ulls. Moner dedicà a Joana de Cardona una enfarfegada prosa en dolent castellà, intitolada *La Noche*. Es veu que fou escrita estant l'autor al servei de la casa. Es un allegoria moral en l'escenificació de la qual s'hi sent la influència de la *Cárcel de Amor*.

Des d'un angle literari diferent del que fins ara ens havia servit d'observatori, veiem en les planes d'En Moner el record de la cort dels Cardona. La celebraven els aprenents d'humanista de la primeria del segle XVIe, pel mateix temps, si fa o no fa, que un escriptor bilingüe com En Moner, on el provincialisme es fa sentir tant com entre els estudiants de gramàtica i retòrica que Martí Ivarra adoctrinava.

Els Cardona d'Itàlia

En terres italianes arrelaren algunes branques dels Cardona i en el segle XV la d'Antoni, comte de Caltabellota y virrei de Sicília, adquirí brillantor pròpia. D'ell descendí Alfons de Cardona, marquès de Reggio, el tan celebrat per Leonard de Sors. Zurita recorda que ell i el seu germà Pere, el comte de Golisano, foren distingits amb títols nobiliaris pel rei Alfons el Magnànim en agraïment al coratge amb que lluitaren en l'assalt de la ciutat de Nàpols l'any 1443.

El poeta Leonard de Sors era amic de lloar allegòricament els grans senyors (16). Així ho féu en *La Nau* adreçant-se al rei Alfons. Un poema dialogat que dirigí a Alfons de Cardona no té igual interès. Les tan rebregades personificacions de *Bon grat* i *Coneixença* sonen a buit. Una sola cosa té relleu: la humil subjecció, poc interessant de tan gratuïta, de l'autor envers el pròcer del qual vol guanyar la protecció. Quan el compara amb els grans noms de la

(16) Per a les obres de L. de Sors, ct. BASELGA, *El Cancionero Catalán de Zaragoza* (Saragossa, 1896).

història, l'exageració ens fereix i passem de llarg. *Fill és de Dant en saber i conèixer*, ens diu, i després d'això ja no ens sorprèn que l'iguali amb Cèsar en clemència, amb Hèctor en ardiment, amb Troylus en amor i el faci semblant d'Alexandre en esforç. L'elogi toca més terra ferma quan Sors alludeix al parentiu d'Alfons amb Joan Ramon Folch de Cardona, l'almirall d'Aragó:

*Es dret cosí d'aquell Absalon bell
en lo bon gest agraciat, polít.*

És clar que el fonament de les comparacions avui ens escapa, si és que n'hi havia, però en la tercera estrofa d'aquestes cobles, torna a retreure la qualitat d'*ésser bell* i tot plegat ens sona una mica personal. Al cap i a la fi, és aquesta nota la que cerquem en aquelles poesies tan poc poètiques i allò que pot redimir-les un poc de l'oblit.

A la branca del virrei Antonio de Cardona pertany, com ja he dit, la línia dels comtes de Golisano. Artal, el seu darrer descendent, fill de Pere, era casat amb Maria comtessa d'Avellino, dona afeccionada a la música i a les lletres, a la qual Garcilaso endreça aquell sonet:

*Ilustre honor del nombre de Cardona,
décima moradora del Parnaso...*
(Soneto XXIV)

Elionor de Cardona, marquesa d'Oristany i muller d'Alfons de Cardona la trobem cantada per tres poetes catalans contemporanis: Leonard de Sors, acabat d'esmentar, lloa el seu gest i el seu mirar amb paraules que semblen servir reminiscències de la lírica dantesca, i encara el seu parlar i la seva honestedat i l'*estranynya bellesa*. En l'endreça, l'allusió als *pans de sal* prou assenyala el llinatge de la dama. Joan Berenguer de Masdovelles (17) conjuga en un acròstic el nom i títol d'*Alionor Cardona e marquesa d'Oristan* amb motiu del seu viatge a Itàlia (*Mar passareu...* diu en la tercera estrofa), tal vegada per casar-se, ja que dues vegades l'anomena donzella. En la tornada ens diu que sortia de terres d'Urgell:

*Urgell pendrà, partint-ne vós, donzella,
tala tan gran que no's pot presumir.*

(17) R. ARAMON I SERRA ha editat el seu *Cançoner* (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 1938).

M'escapa el sentit de l'allusió i em dol de no saber interpretar-la. Joan Ramon Folch, mort en 1486, era casat amb Joana d'Urgell. No sé tampoc si és la mateixa dama que Franci Guerau cantà en una poesia on la compara amb Tristany (Biblioteca de Catalunya, ms., 10 f. 138).

Els Cardona de Nàpols

Sortim-nos de la poesia dels cançoners catalans, tan sense fibra d'ordinari en els poetes del tercer rengle fins quan vol ésser anecdòtica. A Nàpols trobarem dos gran personalitats del llinatge dels Cardona, contemporanis d'aquell Pere arquebisbe de Tarragona que tant relleu tingué en la Barcelona dels primers temps del segle XVI. Són el gran capità Ramon Folch de Cardona i son fill Ferran, virrei el primer i almiralls els dos de Nàpols. A Catalunya l'harmonia del relleu que podríem esculpir amb llurs imatges, l'equilibren En Joan Ramon i En Ferran Joan Folch. Aquests foren el primer i el segon duc de Cardona. Allà a Nàpols, el primer i el segon duc de Soma. Guerrer l'un, amic dels poetes l'altre. Posem entre mig les enigmàtiques figures de dues dames de la nissaga que conegueren sant Ignasi de Loyola; a Barcelona l'una, a València l'altra. Les cartes del fundador esmenten una Aldonça de Cardona, que fou sa protectora i devota i que s'acomiadà d'ell quan partí de la nostra ciutat vers la de París a principis de 1528. El sant la recordava l'any 1533, de París estant (*Epistolae*, I, 91). No seria la mateixa la mort de la qual planyia Serafí en el seu sonet XII, molt més tardana aquesta, i que deu ésser la dama que l'any 1568 presidia a la nostra seu, al costat de la duquessa, l'ofici aniversari de la mort de la reina. Ni tampoc la que l'any 1505 es casava amb Pere Joan de Riquer, avantpassat del nostre ardit company d'Acadèmia. El nom d'Aldonça esdevingué freqüent en la família dels Cardona, des que el primer duc contragué matrimoni amb Aldonça Enriquez. L'altra dama del llinatge devota d'Ignasi de Loyola, fou Joana, de València, que maldà per énter en una branca femenina de la Companyia de Jesús que son fundador acabà per rebutjar rodonament (*Epistolae*, XII, 377), a despit de la simpatia i bona recordança que va tenir sempre per aquella casa, que tant l'ajudà des de Barcelona i València i també des de Sicília, on un Diego de Cardona intervingué en la fundació del col·legi dels jesuïtes.

El Cardona virrei de Nàpols té una significació que depassa els límits de la història literària. M'he reduït a ella esperant que un historiador nostre l'estudiï en tota la seva complexitat d'home de govern i de glòria fastuosa. S'ha dit que Ferran el Catòlic venia pensant en fer-lo rei de Nàpols, i les males llengües deien que era fill seu natural. Descendent d'una branca segona del llinatge, la dels barons de Bellpuig, a les terres d'Itàlia emulà la grandesa dels fills del tronc principal i posà el fonament a la glòria que atenyeren després en el mateix segle els virreis de la fusta dels Toledo. Ramon Folch de Cardona (†1522), capità en 1511 dels exèrcits de la Santa Lliga, sepultat en el magnífic sepulcre de Bellpuig, on un fris pagà i mitològic contrasta i desentona amb l'asperesa del lloc i de la terra, no ens ha lliurat la clau de la seva personalitat. I la seva projecció en la literatura contemporània no ajuda gens a enfondir-la. L'anònim autor de la *Questión de amor* (18), novel·leta sentimental bastida sobre una trama històrica, ens el presenta únicament en el seu caire ostentós, anant a la guerra amb un luxe ofuscador d'abillaments i comitiva, però emportant-se, això sí, *su capilla con doze cantores muy complidos*. Benedetto Croce, que donà a conèixer aquell curiós roman à clef de la vida aristocràtica napolitana, no va arribar a descobrir si el virrei juga algun paper en l'anècdota amorosa que en forma la primera part. Només el veiem conduït a la desfeta en els fangals de Ravenna l'exèrcit cavallerívol que tregué de Nàpols. En canvi Torres Naharro ens el presenta triomfador a l'octubre del 1513 en la batalla de la Motta, a les proximitats de Vicenza en el *Psalmo en la gloriosa victoria que los españoles ovieron contra venecianos*, servat en un únic exemplar a la Biblioteca d'Oporto, que Menéndez Pelayo donà a conèixer en son estudi sobre la *Propaladia*. No té igual abast històric l'afalag en vers que el nostre Romeu Llull, que havia estat a Itàlia, li dedicà en uns versos del *Jardinet d'Orats*.

A Ferran Folch de Cardona, segon duc de Soma i també almirall de Nàpols, pertoca la glòria de veure associat el seu nom al d'Ausiàs March. Joan Boscà n'és el més generós testimoni en la lletra dedicatòria que prologa el text dels seus *Sonetos y Canciones a la manera de los Italianos*, adreçada a la duquesa muller de l'Almirall. Dels poetes provençals, li diu «salieron muchos autores ecelentes catalanes. De los quales el más ecelente es Osias March. En loor del

(18) Publicada per MENÉNDEZ PELAYO en els *Orígenes de la novela*, II.

qual, si yo agora me metiese un poco, no podría tan presto volver a lo que agora traigo entre las manos. Mas basta para esto el testimonio del señor Almirante que después que vió una vez sus obras, las hizo luego escribir con mucha diligencia y tiene el libro de ellas por tan familiar como dicen que tenía Alexandre el de Homero.» Les recerques del Sr. Amédée Pagès, editor del poeta màxim de València, han tret a llum la intervenció de Ferran Folch de Cardona, segon duc de Soma, en la compilació dels manuscrits de les obres d'Ausiàs March copiats en 1541 i 1542 per Pere de Vilasaló. L'afirmació de Boscà resta confirmada. Per l'Almirall foren també protegides les edicions barcelonines de 1543 i 1545, segons conjectura hàbilment el mateix M. Pagès. Finalment a l'almirall Ferran Folch de Cardona, duc de Soma, dedicà l'estampador Claudi Bornat la seva edició de Barcelona de 1560 de les *Obres del valerós cavaller y elegantíssim poeta*. En la carta proemial remarca la particular obligació que *aquesta citerior Espanya* tenia al duc per l'afecció per ell posada a les obres del poeta. Encara afegeix una frase ben reveladora de l'afinitat íntima que ens explica que el pròcer català fos tan aficionat a Ausiàs March. El duc, diu, sempre havia estat estudis *en les coses de la philosophia moral y natural*.

En l'ambient que ens suggereix la frase, tot el que sabem o intuïm d'En Ferran de Cardona resulta clar i comprensible. La seva relació amb Joan Boscà i la intervenció que pogué tenir en l'edició de les seves obres i de Garcilaso ja no la veiem com filla d'un displicent mecenatge, sinó nascuda de la similitud de gustos i aficions literàries. Boscà, quan confià el seu llibre de poesies a la duquessa, retia també homenatge al duc que podia comprendre-les. A ella el monjo de Montserrat Pedro de Chaves dedicà el *Libro de la vida y conversión de Santa Maria Magdalena* (Barcelona, Monpezat, 1549). A tots dos podia doncs adreçar-se el bell vers proemial:

Si pasaren con honra, dales vida!

Senyors Acadèmics! Bon moment fóra aquest, sota la senyorial i recatada visió de la vida literària de Ferran de Cardona, duc de Soma, per acomiadar-me el dia d'avui.

No he pogut posar de relleu tots els aspectes del tema que, com un fil conductor, he triat per arribar fins a vosaltres, ni tan sols fer-ne l'inventari. Ha quedat fins ara una mica al marge de la meva incompleta enumeració la branca valenciana dels Cardona.

A València anà a parar i fou comtessa d'Oliva, Maria, una de les moltes filles del segon duc Ferran Joan Folch, a la qual el Beat Agnès endreçà la *Vida de Sant Abdon i Senèn* (València, 1542.) L'anomenada *casa del Almirante* ens recorda D. Alfons, que heretà l'almirallat d'Aragó quan el segon duc morí sense descendència masculina, i també el seu nét Joan de Cardona, almirall igualment, home de passions incontrolades que fou condemnat a mort i executat en 1577 per haver raptat dues monges. Amb la seva generació s'estroncà tràgicament la línia masculina de la branca. Son germà Cristòfol morí assassinat i sense fills l'any 1593. L'almirall Alfons era amic de les lletres i surt en el *Cortesano* de Lluís Milán, igual que un Juan de Cardona (19) que no he pogut situar genealògicament i del qual també hi ha uns versos castellans en els cançoners del segle xvè. Encara em caldria esmentar fr. Antoni Folch de Cardona, el darrer arquebisbe de València en temps de la casa d'Austria i protector d'homes il·lustres del bisbat, i la complexa figura d'Antoni Folch de Cardona, marquès de Castellnou i de Pons (1623-1694), autor de comèdies com *Lo mejor de lo mejor*.

Resten finalment fora del marc d'aquesta ràpida enumeració els personatges que tot i anomenar-se Cardona, no pertanyien, que jo sàpiga, al llinatge dels Folch de Cardona. No pretenc rememorar-los. Un dels més enigmàtics és la Violant Cardona valenciana que tingué un fill amb Bernat Metge, legitimat l'any 1402 en un rescripte del rei que fou revocat un any i mig més tard a instàncies de l'escriptor. D'altres noms han deixat una estela que amb la seva brillantor iguala el prestigi de la nissaga. Així el bisbe Joan Bta. Cardona de Vic i de Tortosa, el canonista (20), que regalà a Felip II el còdex famós, avui a l'Escorial, que tots coneixem amb el seu nom, i aquell Lluís de Cardona, lector en teologia a Nàpols en 1451, on ensenyà en competència amb tants d'altres espanyols que illustraren les universitats italianes del segle xvè (21). El revers de la medalla seria el capità Cardona, la figura perdonavides de la comèdia italiana.

(19) TORRES AMAT, *Diccionario*, 176, esmenta el *Tratado notable de amor* d'un Joan de Cardona, manuscrit a la Biblioteca reial que no sé identificar. També surt un Cardona en la *Triste delectación* del ms. 770 de la Biblioteca de Catalunya, obra enigmàtica de la qual només Massó Torrents donà un ràpid resum (*L'Escola poètica de Barcelona*, Barcelona, 1922).

(20) M. en 1489. L'amic y company d'Acadèmia J. E. Martínez Ferrando va tenir la bondat de copiar-me la inscripció de la seva tomba al claustre de la Seu de Tortosa.

(21) VERRUA, *Umanisti ed altri «studiosi viri» italiani e stranieri di quà e di là dalle Alpi e dal Mare* (Ginebra, Olschki, 1924, p. 122, 186).

Hora és ja de tancar els llibres i de resignar-me a que resti incomplet el record que he volgut fer, davant vosaltres, de les resonàncies que desvetlla en l'ordre de la cultura literària el nom de la gran casa dels Folch de Cardona. Prou veig que el tema depassava la forma i els límits d'un discurs. Perdoneu-me tant la gosadia en haver-lo triat, com les faltes comeses. No em costaria gens de fer-ne jo mateix la crítica.

Una lliçó crec, però, que podem treure de contemplar la galeria de figures d'un alt llinatge que en successió massa ràpida han desfilat davant vostre. Aquesta lliçó no he vingut pas a ensenyar-la, sinó simplement a recitar-la tímidament, com l'estudiant que comença tot just a confegir-la sense tenir-la encara ben apresada. Els homes tenim tots un deure envers els nostres passats i els nostres contemporanis. Unes vegades aquest deure ve subratllat per la tradició de la sang heretada, que ha donat vida, al llarg del segle, a figures que se'ns presenten entreteixides amb la història. D'altres, la veu dels nostres passats familiars no ha arribat a individualitzar-se amb fesomia personal i coneguda fins a temps ben pròxims al nostre infantament. Però sempre els homes vivim i han viscut en un món del qual som mòbils i motors alhora. Cap gest nostre no hauria d'ésser doncs banalitzat per un sentit d'indiferència o d'irresponsabilitat. La nostra vida espiritual tanca possibilitats que trascendeixen més enllà dels límits dels anys que Déu ens té marcats per fer-les fecundes. Hem d'ésser modestos però no hem d'ésser eixorcs. No ens ha de preocupar massa l'ambició d'incorporar els nostres noms a la història. Ella ja té els seus filtres i fóra petulància estèril la de voler calibrar-ne l'entrada a mida de nostres ànsies de no morir del tot. Però sí que hem de voler no ésser mers espectadors del gran teatre de la vida. De tots els noms que han sortit esmentats en aquestes paraules meves, poca cosa més pot recollir avui l'erudició que les despulles. L'acció més decisiva de llurs existències no podríem reduir-la a fórmules, però s'incorporà a la vida del seu temps. Suportant-ne el blasme unes voltes, servint la consigna imposada pel lloc social que ocupaven d'altres, o exercint la protecció o el mecenatge. Tal és la lliçó que ens donen a distància i des de la tomba.

Ocupem doncs plenament i intensament el racó, gran o petit, que ens hagi tocat en sort, i treballem pensant que l'honor de tenir-ne un en aquesta casa ens converteix en membres d'una nissaga espiritual que hem d'honorar tant com feren els Cardona amb la seva.

DISCURSO DE CONTESTACION
DEL
SR. D. AGUSTIN DURAN SANPERE

Aquest any 1957 la Reial Acadèmia de Bones Lletres celebra el centenari de la naixença en 1856 del Dr. Antoni Rubió y Lluch que fou, durant molts anys, il·lustre membre d'ella. Cap altre acte podia ser tan plaent en aquesta ocasió a l'Acadèmia com veure assegurada la *continuitat* d'aquella gran figura literària en la persona del seu fill, reconegut, temps ha, con autoritat científica, que tan senyaladament destaca en la nostra història cultural. Cap altra solemnitat podia ser tampoc tan plaent a la memòria del pare com l'entrada del fill a la vella Acadèmia, lloc de treball en el qual pacientment hi és forjada des de fa més de dos segles la història de Catalunya, finalitat per la qual fou creada la Corporació.

En aquesta tasca s'esmerà Joaquim Rubió i Ors, el precursor, així con després Antoni Rubió i Lluch, professor de moltes generacions d'historiadors. Jordi Rubió i Balaguer mancava en la cadena familiar i l'Acadèmia ha enyorat molt de temps veure'l en el setial que en mèrits *propis* li corresponia. Devia estar escrit que la data propícia s'escaigués justament aquest any del centenari patern. Ningú com Jordi Rubió i Balaguer podrà dir amb tanta veritat que aquesta Acadèmia li és casa pairal.

Permeteu-me afirmar que ningú com jo mateix podia alegrar-se tan d'aquesta nova companyia, perquè em lliguen a Jordi Rubió més de cinquanta anys d'amistat i de tracte, i deixeu-me afegir que al llarg d'aquest temps jo sempre he vist en l'amic Jordi Rubió un mestre cordial, el treball exemplar del qual admirava.

Jordi Rubió i Balaguer havia nascut a Barcelona el 30 de gener de 1887. L'any 1902 entràvem junts a la Universitat. Tot seguit es van destriar entre els companys aquells que sentien vivament la vocació de l'estudi. Jo els veia ajuntar-se, discutir temes d'història, concórrer a conferències, biblioteques o arxius; a més d'En Jordi Rubió hi havia els malaguanyats Ramon d'Alós i Francesc Martorell.

Més tard s'hi afegiren Ferran Valls i Taberner, Lluís Nicolau d'Olwer, Ramon Abadal, Manuel Reventós, Ferran Soldevila. Jo no gosava ajuntar-m'hi i em frisava. La bifurcació dels estudis de Lleis i de Filosofia i Lletres ens distancià momentàniament, però mai vaig perdre el contacte amb aquest nucli que a mi em semblava predestinat i que ho era, tal como ho ha fet veure clarament Jordi Rubió en el próleg de les *Obres Completes* de Valls i Taberner.

Confesso que vaig perdre molts anys en pura divagació fins que l'atzar m'acostà novament als meus companys d'altres temps i fou acceptada la meua col·laboració a l'Institut d'Estudis Catalans.

Jo admirava en Jordi Rubió la seva sòlida preparació, que enfortí encara més amb viatges de recerca documental a Roma, Nàpols, Palerm o Venècia, o els estudis de bibliologia a Alemanya, on descobria i estudiava manuscrits i adquiria una tècnica bibliogràfica que aviat havia de donar abundosos fruits. De retorn a Barcelona, era nomenat Director de la *Biblioteca de Catalunya*, càrrec que marcà un dels camins que més li caldria fressar, al costat d'altres activitats en totes les quals s'observa una direcció convergent vers la història literària.

L'obra científica de Jordi Rubió s'ha desenvolupat en tres camps: l'organització de biblioteques, amb una extensió cap a la bibliologia i l'estudi del llibre com a document d'història; la crítica i història literàries i la investigació sobre la cultura catalana migeval i renaixentista. En el primer aspecte excel·leix la creació i regiment de la *Biblioteca de Catalunya* d'ençà de l'any 1914, que ha estat per a tots els estudiosos un instrument de treball tan eficaç que pot dir-se que marca una partió en la tasca científica general. La Biblioteca no solament ha posat per primera vegada a l'abast dels investigadors l'utilitat indispensable per al treball modern; sinó que ha publicat un *Butlletí* (1914-1932) on eren estudiats els fons bibliogràfics propis i d'altres i posats al dia els avenços de l'erudició.

Figuren en aquesta orientació mateixa algunes publicacions tècniques: *Com s'ordena i cataloga una Biblioteca* (1917), tema refós i ampliat sota títols diversos en 1928, 1932, 1946 i 1952, i *l'Adaptació de la Classificació Decimal de Brusselles* (1920 i 1938). A la història de la tècnica i difusió dels textos impressos pertanyen diversos estudis com els realitzats sobre les butlles catalanes incunables (*Butlles incunables de Montserrat*, 1922, i *Noves butlles catalanes incunables*, 1923) i documents de la mateixa època (*Una carta inèdita catalana de l'impressor Joan Rosenbach de Heildel-*

berg, 1925, *Una bula xilogràfica y cuatro incunables desconocidos existentes en la Biblioteca de Cataluña*, 1927, *Ein in Barcelona gedruckter kaiserlicher Brief von 1538*, 1941, etc.). Una publicació recent demostra que l'autor ha persistit en l'escorcoll de la història dels llibres: *Documentos para la historia de la Imprenta y Librería en Barcelona* (1955). El títol és massa humil, puix que al voltant dels documents facilitats per Josep M.ª Madurell, Jordi Rubió ha reconstruït la impremta barcelonina: la vida del seus llibreters des de 1474, primera data de l'estada a Barcelona d'un estampador, fins a la constitució de la Confraria dels Llibreters de la Ciutat, l'any 1553. Més de 500 documents, publicats en llur major part per primera vegada, hi són sotmesos a l'anàlisi més extremat, fins a obtenir una lliçó clara de les mil qüestions que afecten a l'antiga producció i comerç dels llibres. La sistemàtica exposició de Haebler; les instuïcions sovint desviades de Sanpere i Miquel; les ambiciosos publicacions de Vindel i totes les altres obres dedicades al mateix tema són buidades i criticades en l'estudi de Jordi Rubió de tal manera que se n'estalvia la consulta.

Al voltant dels incunables i dels impresos del cinc-cents, Jordi Rubió ens presenta personatges d'extraordinari interès, fets econòmics, socials o culturals que il·luminen amplis sectors de la vida ciutadana, circumstàncies que donen nova vida a problemes cronològics que ja semblaven exhaurits.

La història i la crítica literàries han trobat en el Dr. Jordi Rubió i Balaguer un artífex adequat que uneix a la sagacitat una exposició clara i elegant. A aquests camps pertanyen els seus primers assaigs, des de 1910, amb la publicació i comentari del *De arrha animae* de Huc de Sant Víctor traduït per Antoni Canals; i d'*Un text català de la Profecia de l'Ase de Fr. Anselm Turmeda* (1913); una edició dels textos poètics *Del manuscrit 129 de Ripoll* (1911); als quals cal afegir estudis sobre Desclot i la historiografia catalana (*Algunes interpolacions en els manuscrits de la Crònica d'En Desclot*, 1912, *Les versions catalanes de la llegenda del bon comte de Barcelona i l'Emperadriu d'Alemanya*, 1932; *La versió llatina de la Crònica general de Catalunya i Aragó*, 1936, etc.); un bon conjunt d'estudis lullians com *La Lògica del Gazzali posada en rims per En Ramon Llull* (1914), *El Breviculum i les miniatures de la vida d'En Ramon Llull de la Biblioteca de Karlsruhe* (1916), *Los códices lullianos de la Biblioteca de Innichen (Tirol)* (1917), *Notes sobre la transmissió manuscrita de l'opus lullia* (1928), *Interrogacions sobre*

una vella versió llatina del *Llibre de Contemplació* (1935), *Sobre la prosa rimada en Ramon Llull* (1954), etc.; i una sèrie de recerques i exposicions sintètiques sobre la cultura catalana al segle XVe, de les quals esmentarem, entre altres, els articles sobre *Alfons el Magnànim, rei de Nàpols, i Daniel Florentino, Leonardo da Bisuccio i Donatello* (1951), *El b. Mateu d'Agrigento a Catalunya i València* (1955), i la *Cultura de la época fernandina* (1952) i del Magnànim (1955). Actualment té en curs de publicació dins la *Historia General de las Literaturas Hispánicas* (1950-1956) una extensa *Historia de la Literatura Catalana*.

L'erudició del Dr. Rubió i Balaguer no s'atura, doncs, a la materialitat del llibre. En comprèn també, i amb preferència, l'esperit, i així pot continuar la tasca del Dr. Rubió i Lluch i precisar molts aspectes nous en el camp de la història de les nostres lletres.

Jordi Rubió heretà no solament la vocació de les lletres, sinó també la del professorat. Als *Estudis Universitaris Catalans*, amb exemplar continuïtat; a l'Escola de Bibliotecàries, que regí molts anys; a la Universitat de Barcelona, on ocupà la Càtedra de Bibliologia i la dita d'Investigació de Literatura Espanyola, i després la de Literatura Catalana, com abans a la Universitat de Hamburg, o recentment a la de Madrid, pogué comunicar generosament el seus coneixements a diverses promocions d'alumnes.

Voldria parlar, finalment, d'un altre aspecte de la producció literària del Dr. Rubió i Balaguer, revelat d'una manera especial en dos dels seus llibres: *Vida española en la época gòtica* (1943) i *De l'Edat Mitjana al Renaixement. Figures literàries de Catalunya i València* (1948) apareguts respectivament en les col·leccions «El Mundo y los Hombres», de l'Editorial Alberto Martín, i «Guió d'Or», d'Aymà, editor. Aquests dos llibres que semblen escrits sense esforç, exigien una preparació de molts anys lluitant als Arxius amb l'eixutor dels documents, fullejant llibres avars de referències apropiades, o espigolant la informació documental que amaguen els poemes medievals. Era el fruit començat a collir al costat del seu pare, amb el qual va col·laborar àmpliament en preparar l'edició dels *Documents per la història de la Cultura Catalana Migeval* i que ara li donava un esplet tan abundós, que dol de veure'l condensat i oprimit en un àmbit d'escassa cabuda. Perquè cada capítol d'aquests dos llibres, altres tantes finestres obertes directament a la vida ciutadana i rural de l'època, podria expansionar-se en forma de llibres isolats amb prou contingut i interès individual, amb prou colorit i

vivacitat d'imatges per a fer-ne una guia espiritual dels temps medievals i renaixentistes.

L'obra prestigiosa del Dr. Jordi Rubió, avui en ple rendiment, l'ha dut a l'Institut d'Estudis Catalans i al Consejo Superior de Investigaciones Científicas, així com l'ha obligat a convertir-se en home de consell d'empreses editorials o en prologador de llibres de vàlua.

La Reial Acadèmia de Bones Lletres l'acull avui en aquesta solemnitat, sabedora que trobarà en el Dr. Rubió i Balaguer aquest mateix consell que altres li demanen, i amb la seguretat que el seu prestigi personal assolit amb una vida de treball eficaç, farà honor a la Corporació. Sigui-hi benvingut.

El Dr. Rubió i Balaguer ens ha presentat un magnífic estudi sobre el llinatge dels Cardona i la seva relació amb les lletres. En aquest treball insisteix en la seva inclinació a utilitzar els llibres i les lletres en general de tal manera, que li permeten veure'ls per dintre fins a revelar-li els secrets més amagats, i no solament això, sinó que aconsegueix relacionar entre sí les notes més disperses donant fe d'una base de coneixements vastíssima i profunda.

Els Cardona, a través de l'estudi del Dr. Rubió i Balaguer, els veurem sempre més com a personatges humans que sobreviuen en les lletres amb llurs virtuts i vicis dintre l'ambient social en que van moure's.

L'arbre genealògic dels Cardona, tan esponerós en les lletres, té així mateix una abundosa florida en el camp de l'Art. Són manifestacions esparses, de vegades humils, al costat d'obres monumentals de gran volada.

Podríem senyalar el segle XIIIe com fita inicial d'aquest art familiar, en el moment que l'art romànic s'esvaeix i l'art ogival apunta. Les primeres brotades són flors heràldiques, tal com escau a un llinatge de cavallers que fressen igualment els camins de la guerra i els jardins cortisans. Bé hi degué haver assaigs preliminars abans d'encertar la forma concreta del símbol, sense moure's del tema de les flors de card al qual la suposada etimologia del mot Cardona obligava. Quan nosaltres trobem, però, els primers escuts, la senyal heràldica ja està fixada en la forma que després perdurará sense altres mudances que les de la traça personal de l'artista, o les concessions externes a l'estil del moment, o les que la matèria en cada cas imposarà.

Un capitell de la gran sala del Castell Vell de Solsona, potser la més vella representació de la senyal dels Cardona, ens presenta les tres flors característiques en forma expansionada, sortint d'una tija amb dues amples fulles. La fórmula heràldica ja hi està cristallitzada. L'escut de Solsona és justament d'una rara perfecció de dibuix, emparentada amb composicions de teixits o brodats que fossin transportades a la pedra.

En el mateix segle XIIIe retrobem la senyal dels Cardona en un sepulcre anepígraf a l'exterior de l'església del monestir de Vallbona de les Monges. Aquesta vegada, les flors espinoses són més esquematitzades damunt les dues fulles i amb les rels de la planta visibles.

Un tercer exemple, corresponent al traspàs del segle XIIIe al XIVe ens el dona l'admirable claustre de Santa Maria de l'Estany, on la derivació heràldica és molt més manifesta perquè, en mig dels capitells que ens revelen la vida domèstica i familiar de l'època, hi veiem la reproducció d'un segell documental, amb el mateix arrodoniment de la cera, i amb un cavaller amb llança i escut, muntant un cavall que llueix a la gualdrapa la mateixa senyal de l'escut del cavaller: els cards característics disposats en la forma acostumada. No és pas dubtós que l'artista copiava un segell, compost a semblança dels segells dels Cardona que ens donà a conèixer el Sr. Ferran de Sagarra pertanyents a la segona meitat del segle XIIIe i primers anys del segle següent. El cavaller de l'Estany podria, tal vegada, identificar-se amb el vescomte Ramon Folch, el de la conquesta de València, mort vers l'any 1243 o, més probablement, amb el seu homònim, successor en el vescomtat, dit Prohom Vinculador, senescal de Pere el Gran i defensor de Girona.

Justament, al sepulcre d'aquest personatge a Poblet, entre els medallons que completen la decoració del sarcòfag, hi ha novament el segell, reproduït amb el cavaller, espasa en mà en gest d'amenaça, i lluint a l'escut la senyal heràldica del llinatge. L'estàtua jaient d'aquest sepulcre, malmesa i tot com està, impressiona per la seva majestuosa simplicitat. La túnica que vesteix està sembrada de brodats en els quals són ben visibles els tres cards heràldics.

El sepulcre del Prohom Vinculador, Ramon Folch de Cardona, és el primer dels grans monuments sepulcralers familiars, tot ell treballat amb graciosa minuciositat. L'enfront del sarcòfag, repartit a la manera de bancal de retaule, també en té la iconografia: els apòstols de dos en dos, a banda i banda del mainell de finestrals bessons.

A Barcelona trobem les senyals heràldiques dels Cardona en diversos indrets: en un sepulcre de la Catedral, en una gàrgola de Santa Maria del Mar i al monestir de Pedralbes.

La gàrgola de Santa Maria presenta el bust d'un personatge vestit de cota de malla i sostenint un escut amb la senyal dels Cardona, sense que ens hagi pervingut cap esclariment d'aquesta representació tan concreta entre les altres gàrgoles de significació imprecisa. No considerem que l'escultor volgués menysprear la figura d'un Cardona pel fet de convertir-lo en element decoratiu, i al mateix temps utilitari, en un contrafort de l'església. Altres figures veiem, ben honorables, en gàrgoles contemporànies d'aquesta església de Santa Maria i no gosàriem estranyar-nos-en. La presència de l'escut, però, cal interpretar-la com mostra d'una intervenció, probablement econòmica, dels Cardona en l'obra del temple, cosa altrament natural donada la proximitat del casal familiar al carrer Ample.

A Pedralbes, dins d'una capella lateral de l'església, hi ha els sepulcres de dues dames protectores del monestir: Eleonor de Pinós i Constança de Cardona. Aquests sepulcres són visibles al mateix temps en el claustre, de la mateixa manera que el de la reina fundadora, i estan emmarcats per unes arquacions que els uneixen, tal com en vida ambdues dames estigueren unides per llaços de família, visibles en la composició dels escuts dels sepulcres, en els quals els cards dels Cardona i les pinyes dels Pinós s'entrelliguen en una sola composició heràldica.

Així com el Dr. Rubió i Balaguer ens ha demostrat que l'estudi literari dels Cardona podia esclarir problemes d'identificació de textos d'origen confós fins ara, també l'estudi artístic de la mateixa família pot resoldre veritables enigmes de la història de l'Art.

L'any 1327, Hug de Cardona, canonge de la Catedral de Barcelona i, a la vegada, ardiaca de Cerdanya a la Catedral d'Urgell, havia pactat amb l'escultor de Flandes Joan de Tornay la construcció del seu sepulcre amb pedra de Girona, on residia aleshores l'escultor, i alabastre. Aquest sepulcre i un altre de parió destinat a la germana del canonge, Brunisenda de Cervelló, havien d'estar situats sota d'arcossolis a les parets laterals de la capella de Sant Antoni, manada construir per Hug de Cardona, i havien de tenir sengles estàtues jaients, deu imatges al voltant del sarcòfag, i escuts, que en el sepulcre de Brunisenda serien d'ambdós llinatges Cardona i Cervelló. Aquests dos sepulcres no arribaren a construir-se. A la Ca-

tedral de Barcelona només hi ha un sarcòfag, que passa per ésser d'Hug de Cardona, obra insignificant que no acusa la mà de Joan de Tornay. Perquè l'art de Joan de Tornay el coneixem per les obres que ens resten a Girona, especialment el sepulcre de Sant Narcís, tant el sarcòfag d'alabastre com la caixa de fusta que l'acompanyava.

I heus ací els curiosos esclariments que ens proporciona el text del contracte dels sepulcres inexistents de Barcelona. Per una part ens referma en la suposició d'ésser Joan de Tornay l'autor del magnífic sepulcre de Sant Narcís, perquè l'escultor el posa per model de les pedres de procedència gironina que havia d'emprar en el sepulcre de Barcelona; en segon lloc, i això és més sorprenent, Joan de Tornay recorda en aquest contracte el sepulcre de la reina Maria, existent aleshores a l'església de Framenors, i aquest retret és, fins ara, l'únic document coetani que ens diu que una reina, i cal entendre que és Maria de Xiprè, segona muller de Jaime II, morta a Barcelona el mes de setembre de 1322, tenia el seu sepulcre a l'església de Framenors de Barcelona, tal com havien dit, sense que fossin massa creguts, els cronistes Coll y Hebrera, i tal com ja havia sospitat que fos cert el darrer historiador de Jaume II el nostre company d'Acadèmia Sr. Martínez Ferrando, contra l'opinió sostinguda per Pròsper de Bofarull. Una altra conseqüència se'n desprén: l'estàtua jaient de marbre blanc, procedent de Framenors i conservada al Museu d'Art de Catalunya, suposada imatge de la reina Sibília de Fortià, és la reina Maria de Xiprè, i és obra de l'escultor Joan de Tornay. Sibília de Fortià no degué tenir sepulcre propi. De moment fou soterrada en el vas que havia estat del rei Alfons, i allí degué restar definitivament, sens que ni la cort ni els familiars, massa compromesos tots en el descrèdit de la reina, prenguessin cura de fer-li cap monument funerrari. En canvi, Jaume II, que es preocupà molt per la bellesa del sepulcre de la primera esposa, Blanca d'Anjou, a Santes Creus, no podia deixar sens monument adequat la segona muller Maria de Xiprè. Per bé que les relacions matrimonials no fossin massa afectuoses, Jaume II era complidor de les exigències de la Cort i respetuós amb la dignitat externa que calia mantenir a ultrança.

L'altar major de l'església parroquial de Cardona té una imatge de la Verge, dita del Patrocini, en la qual s'enclouen les gràcies i fineses de l'escultura francesa del segle XIVe. La Verge, amb l'Infant al braç esquerre, sosté a la mà dreta un llibre obert. El rostre, on apunta un somriure maternal, el gest, el plegat del mantell s'avenen

a donar a la imatge un to de dolcesa. L'artista, ignorat fins ara, per tal de no traïr la seva procedència francesa, afegia al toc de devoció espiritual uns trets d'elegància terrena.

I no obstant, la Verge del Patrocini arribà a Cardona fruit d'un acte de violència: el saqueig de Marsella de l'any 1423 per Alfons el Magnànim, amb intervenció personal i decidida del vescomte de Cardona, Joan Ramon Folch. Així con el rei trameté a València les cadenes que guardaven el port, convertint el trofeu en exvot expiatori, també el vescomte volguè que la seva vila de Cardona fos guardadora de la imatge presa i li mantingués perdurable devoció.

Als temps del mateix vescomte, correspon l'enriquiment de l'església de Cardona amb una joia d'argenteria: la creu processional dita dels Sants Màrtirs, treballada sobiranament per l'argenter barcelonès Marc Olzina, en forma singular, destacada pels doserets a mig braç, imitada després en altres creus processionals, com la de Cervera, posterior de poc, i fins en creus de terme, en les quals l'escultor intenta obstinadamente de dur a la pedra la filigrana de l'obra de l'argenter.

No costaria gaire de trobar a l'església de Sant Martí de Cardona o a la de Sant Vicenç del seu castell altres mostres artístiques contemporànies, escuts o capitells, que fossin altres tants records del noble llinatge del Cardona. És possible, però, que no ens servissin ara sinó per a allargar l'inventari, sense ajudar-nos a marcar un procés evolutiu o precisar algunes característiques de significada evocació.

Sembla tanmateix que el segue XVIe fou més pròdig en obres d'art relacionades amb el llinatge Cardona.

Aquestes obres es reparteixen entre mansions residencials i monuments funeraris. Podríem reduir-les a tres de cada banda les més representatives. A totes elles ha alludit el Dr. Jordi Rubió i si en reprenem la referència és perquè, des del punt de vista artístic, la casa de Cardona s'hi troba àmpliament representada.

Durant bona part del primer o segon decenni del XVIe segle, fou bisbe de Barcelona, nominalment si més no, Joan Cardona, personatge esquerp quan s'intenta de fer-li ocupar una branca determinada en el gran arbre familiar. Joan de Cardona era aleshores propietari d'una antiga masia, el Mas Carcerenya, en el veïnatge del Monestir de Sant Jeroni de la Murtra. Els darrers propietaris havien fet créixer la condició de la masia i ja era nomenada Torre

Pallaresa. El bisbe Cardona, fidel a la nissaga i al seu temperament cavalleresc, havia d'aconseguir de mudar la Torre en Castell reial pel privilegi del rei Carles I de qui era gran privat, segons testimoni de Sant Francesc de Borja, aleshores virrei de Catalunya. Les altres torres que aixecà a banda i banda del cos central de l'edifici n'hi donaven l'aspecte, i els relleus efigiats de les llindes de portes i finestres demostraven l'agraïment per la concessió atorgada.

L'escut del bisbe Joan de Cardona encapçala el cens heràldic dels canonges que l'any 1536 havia dibuixat un d'ells, Francesc Tarafa, en el llibre dit *Speculum Piae Eleemosinae* de la Catedral de Barcelona. Sota de la senyal dels Cardona, amb la mitra episcopal i flanquejada per dos portadors de la bandera del capítol, tots els canonges, fent honor a la noblesa del prelat, estan representats per escuts on Tarafa pogué lluir la seva ciència genealògica i heràldica.

Mentre la Torre Pallaresa, perdudes les ínfules de Castell reial, ha trobat valedors per a mantenir-la i encara, recentment, per a revalorarla, les altres cases del llinatge Cardona, les barcelonines sobretot, han caigut temps ha o han sofert una total transformació.

La casa que l'arquebisbe Pere de Cardona tenia a la Rambla, per exemple, aquella que el Dr. Rubió i Balaguer ens ha presentat remorosa de vida i habitada per grans personatges, no ha deixat cap rastre material, i ni el lloc on estigué situada podríem precisar exactament. Només sabem que era entre els carrers de l'Hospital i de Sant Pau; que tenia un hort a l'entorn, i una porxada o galeria correguda a la part alta, tal com d'altres cases de la mateixa època conserven. Potser l'afany de voler conèixer millor aquella residència tan representativa de la ciutat del segle XVIe, ens ha fet sospitar que hi fes referència un inventari que, en 1591, es prengué d'una casa d'aquell veïnatge, en ocasió d'anar-la a habitar circumstancialment un personatge il·lustre de pas per Barcelona: Tomàs de Borja.

No és pas la distribució de la casa la que ens feia esperar que fos la mateixa mansió de l'Arquebisbe, sinó el ric parament de mobles que el notari hi descriu, especialment un armari de la sala on eren custodiats els vidres, molts d'ells esmaltats que el notari es complau en descriure, les pintures amb marc de pell decorada i encara més la capella immediata al dormitori, que sembla acusar la presència d'un personatge eclesiàstic.

L'arquebisbe de Tarragona, Pere de Cardona, a més de la residència estival de la Rambla, tenia al carrer Ample la casa que sovint

servia de posada a personatges als quals eren degudes les màximes atencions. Cal, però, fer esment que la casa de l'Arquebisbe, anteriorment dels Gualbes, esdevinguda després palau Larrard, encara conservada, pot confondre's fàcilment amb la Casa del Duc de Cardona, situada a la plaça de Framenors, dita ara plaça de Medinaceli, que molt sovint fou residència del Virrei de Catalunya i palau reial, especialment durant la primera trentena del segle XVIè.

Dèiem que existien tres sepulcres monumentals que eren fites sobresortints de les obres d'art del llinatge Cardona. Són, al mateix temps, resum i comiat de la línia catalana. L'esperit guerrer el representa, a Bellpuig, el sepulcre del Gran Almirall de Nàpols Ramon Folch de Cardona i Anglesola, mort a Nàpols l'any 1522, joia de l'art renaixentista esculpida a Itàlia mateix per Joan Nolano. El diàleg afectuosíssim que sostenen les efígies de l'Almirall i de la vídua no esborra el to èpic dels relleus i frisos on estan representades les batalles que donaren fama de Gran Capità a l'illustre membre de la Casa Cardona.

A Tarragona, en canvi, sota les voltes de les capelles construïdes per l'arquebisbe Pere de Cardona, un altre sepulcre monumental, vingut de Roma, guarda les despulles dels familiars religiosos, alguns dels quals, com el cardenal Lluís de Cardona, havien brillat a la Cort Pontifícia.

El darrer dels sepulcres podria representar, del Castell de Cardona estant, la tradició familiar lligada al casal dels seus orígens en la persona de Ferran Ramon Folch, mort en 1543, darrer duc de la branca baronívola de l'arbre del llinatge. Li escau, doncs, a aquest sepulcre que respongui a l'estil renaixentista dominant aleshores, però no pas amb la puresa dels altres dos sepulcres de la mateixa centúria, sinò amb records gòtics que no s'acaben de despendre.

Closa la història catalana dels Cardona, no es perd en el llinatge l'afany de tenir a Catalunya monuments que en recordin l'alta significació política i cultural.

Durant el segle XVIIè es fa palesa una tendència a convertir l'església del Monestir de Poblet, on ja hi havia el vell sarcòfag del Prohom Vinculador, en panteó familiar que guardés un cert paralelisme amb els sepulcres reials i, tal vegada, també vingués a representar-ne una certa continuïtat. Els lligams familiars dels Cardona amb les diverses dinasties que pujaren al tron d'Aragó semblaven justificar l'empresa.

Aquella constant preocupació del rei Pere el Cerimoniós pels sepulcres reials de Poblet, ara, tres-cents anys més tard, semblava reproduir-se en els Ducs de Cardona, de Madrid estant on resideixen i a desgrat dels cognoms de Fernández de Córdoba i Aragón que projectaven vers d'altres latituds l'esclat nobiliari dels antics Cardona.

Primerament són les cambres sepulcral de la família, que formen una gran soclada als sepulcres dels reis, sense que l'art abarrocat dels escultors Grau fes un contrast violent amb el goticisme dels sepulcres reials.

Després fou la renovació del sarcòfag del Prohom Vinculador, encarregada als mateixos escultors, per tal d'incorporar-lo a la unitat artística del conjunt familiar.

Més tard, Pere Anton d'Aragó vol convertir el panteó en santuari i farà donació de les devotes relíquies que posseïa i guardava en preciosos reliquiariis i manarà construir a banda i banda de l'altar major uns prestatges d'alabastre, a manera de retaules.

Finalment, cal que s'exterioritzi des de l'enfront de l'església la munificència dels nous Cardona. La intenció és de posar-hi les imatges agenollades del Duc Lluís i del seu germà Pere Anton d'Aragó, el virrei de Nàpols que donà la seva llibreria al Monestir. Circumstàncies desconegudes frustraren el propòsit i els retrats dels cavallers són substituïts per les imatges de Sant Benet y de Sant Bernat.

Les incidències d'aquestes obres, donades a conèixer recentment pels Srs. Cèsar Martinell i Josep M.ª Madurell, manifesten l'obsessió familiar en el propòsit, més acusat encara pel fet que Pere Anton d'Aragó, havent aconseguit dur a Poblet les despulles d'Alfons el Magnànim, li fa construir un mausoleu a semblança de les Cambres sepulcral dels Cardona, i pels mateixos escultors, i altre d'igual per a l'infant Enric, germà del rei, situats al peu de les pilastres que clouen la capella reial que ha esdevingut reial i de Cardona.

Aquest repàs no és un inventari. Moltes altres obres podríem retreure que ampliarien el camp artístic, sense, però, donar-li major significació. El nostre propòsit no era exhaurir el tema, sinó donar al magistral estudi del Dr. Rubió i Balaguer uns reflexes marginals pel goig de refer el camí, que ell ha fressat, en companyia de l'amic i mestre.